

О. Т. САЙЫМБЕТОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИНДЕГИ МЕНШИКЛИ
АДАМ АТЛАРЫ

НӨКИС
"БИЛИМ"
2000

Жумыста қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атларының пайда болыу тарихы, шығысы бойынша түрлери, олардың тарихый-этнографиялық, лексика-семантикалық өзгешеликлери, меншикли атлардың морфологиялық құрылысы, олардың сөз шақалларына қатнасы, қолданылыу өзгешеликлери ҳәр тәрепке сөз етилген.

Китап илимий хызметкерлерге, аспирантларға, жоқары оқыу орындарының студентлерине, мектеп мұғаллимлерине ҳәм оқыушыларына, сондай-ақ қарақалпақ тилиндеги адам атлары менен қызығыушыларға арналған.

Жууанлы редактор:

Филология илимлериниң кандидаты, профессор А. Бекбергенов

КИРИСИҮ

Антропонимика грекше *anthropos*—«адам» ҳам опума—«ат», «атақ», «исм» деген мәнилерди аңлатып, адам атларын изертлейтуғын илим болып есапланады. Оның изертлеу объектинес жеке адам аты, фамилиясы, әкесиниң аты, атақ (титул) аты, жасырын (псевдоним) аты, лақап аты—қулласы адамға байланыслы қойылған барлық атлар киреди. Бул меншикли адам атларының жыйнағы тил билиминде антропонимлер делинеди.

Антропонимика—ономастика¹ илиминиң бир шақабы болып, ол меншикли адам атларының қурамын, олардың келип шығуы заңлылықтарын, тиллик қатламларын, қурылысын, мәнилик өзгешеликлерин қ.т.б. тәреплерин лингвистикалық жобада изертлейди ҳам үйренеди.

Адам атлары, биринши гезекте, адамның жәмийеттеги орнын ажыратып көрсетиуі ушын қойылады. Бул тууралы В.А. Никонов: «Адам атлары жәмийетте ҳам жәмийет ушын оғада зэрүр. Оларды жәмийетте итибарсыз қалдырууға болмайды. Сонлықтан да адам атларына деген мәндарлықтың күшли скенлиги түсиникли»², деп көрсетеди. Антропонимлер басқа сөзлер сыяқлы тилдиң заңлылықтарына бағынады, сонлықтан тил системасының тийкаргы бир бөлегин қурайды, олар этнография, тарийх, социология, ҳуқық пенен биргеликте тығыз лингвистикалық байланыста үйрениледи.

Дурысында да, адам атларын изертлеуі арқалы халықтың тил тарийхын, үрп-әдет дәстүрлерин, социаллық жағдайларын қ.т.б. сырларын ашыуға болады. Қазирги қарақалпақша адам атларының қурамында араб-парсы, түрк ҳам монғол тилдерине ортақ элементлер, орыс ҳам орыс тили арқалы басқа тиллерден келип кирген элементлер ушырасады. Соның менен бирге қарақалпақша меншикли адам атлары грамматикалық қурылысы

1 Ономастика—грекше *onomastike* «ат қойуы өнери» деген мәнини аңлатып, улуўма меншикли атлар ҳаққында илимди үйретеди.

2 Никонов В. А. Методы антропонимики. —Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, 33-бет

қәм семантикалық өзгешеліктері жағынан да үйрениуді талап етеді. Жәмийеттің өзгеріп рауажланыуы менен бір қатарда илим қәм мәдениет, солар менен бірге адам атлары да қәр жәмийетке сай жана атлар менен толысып барады. ал гейпаралары гөнеріп умыт болып, қолланыудан шығып қалады. Адам атлары арқалы тарих бетлерінің сырлары ашылады, болып өткен тарихый уақыялардағы ис-қәрекетлердің кимлер тәрепинен исленгенлігі көринсиди, адамлардың жәмийеттегі орны анықланады. Сонлықтан қарақалпақ тил билиминде арнаулы түрде қолға алынбай қиятырған тың тарауларының бири болған қарақалпақ антропонимикасын изертлеу иси ең әқмийетли мәселелерден болып табылады.

Н.А. Баскаков бириншилерден болып, қарақалпақ топонимикасы қәм ономастикасын изертлеудің оғада зәур екенлігін атап көрсетти.¹ Ол өзинің қарақалпақ тили бойынша мийнетинің биринши томында қарақалпақша адам атларының дизимин берди.²

Булар қарақалпақ антропонимикасы бойынша айтылған дәслепки илимий пикирлер қәм жыйналған материаллар еди. Оннан кейин автор арнаулы мақаласында³ «гүл» компонентинің қаял-қызларға байланыслы меншикли атлардың құрамында үш түрли вариантқа қолланылатуғынлығын қәм семантикалық жақтан олардың жасалуы жолларын ашып көрсетти.

Қарақалпақ тарихы қәм этнографиясы менен көп жыллар дауамында шұғылланған Л.С.Толстова өзинің мақаласында⁴ қарақалпақ антропонимлерине семантикалық жақтан қысқаша шолуы жасап, географиялық атамаларға байланыслы (Шымбай, Мойнақбай, Төрткүлбай, Нөкисбай, Дәрьябай, Теңізбай қ.т.б.) қәм урыу, миллет атамаларына байланыслы (Қыятбай, Қыпшақбай, Маңғытбай, Түркменбай, Қазақбай қ.т.б.) қойылған меншикли адам атларының жасалуы жолларын лингвистикалық, тарихый-этнографиялық материаллар тийкарында дәлиллейди.

- 1 Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. М., Изд-во АН СССР, 1952, 19-бет.
- 2 Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. I. Материалы по диалектологии (текст и словарь). М., 1951, 399-404-б.
- 3 Баскаков Н.А. Элемент «гүл» роза, цветок в составе каракалпакских женских имен.—Ономастика Средней Азии, вып. I М., 1978, 138—142-бетлер.
- 4 Толстова Л.С. Древневосточные антропонимические ассоциации в каракалпакском историческом фольклоре. —Ономастика Востока. М., 1980, 67-71-бетлер.

Ол тағы бир мақаласында¹ эйемги Шығыс антропонимлеринин топарына киретуғын Самирам атының қарақалпақ фольклорында сақланғанлығы хаққында дерек береді. Илимпаздың пикиринше бул ат—бизин эрамызға шекемги IX эсирлерде жасаған Ассирияның ҳаял патшасы Шаммурат (ямаса Саммурамат) атының негизги үлгиси болып, ол эйемги армян халқына белгили болған Шамирам аты менен де байланысly. Автор адам аты арқалы халықлар арасындағы киятырған өз-ара тарийхый байланыстың жигин ашып усы халықлар арасындағы Самирам хаққындағы аңыздың уаслығына айрықша дыққат аударған.

Қарақалпақша адам атларына байланысly болған айырым мәселелер жергиликли алымлар тәрпинен де изертленилди. Проф. Д.С. Насыровтын (Л. С. Толстова менен биргеликте) мақаласы² қарақалпақша адам атларының, фамилиялардың тарихына хэм тууысқанлық терминлеринин адам атларының қурамында қолланылыу өзгешеликлерине арналған. Сондай-ақ бул мақалада қарақалпақша адам атларының семантикалық классификациясы хэм оларың тарийхый рауажланыу басқышлары дәлилли мысаллар менен баян етилген.

Ж. Шәмшетов арнаулы мақаласында³ қарақалпақша адам атларының қурамындағы шығысы араблық қатламларың қолланылыуы, қурылыс өзгешеликleri хэм олардың фонетикалық айырмашылықларына тоқтаған. О. Юсупов езинин мақаласында⁴ «Алпамыс», «Байбөри», «Әшим» антропонимлеринин хэм «Қоңырат» этнониминин этимологиясын ашып, бир нешше ту-жырымлы дәлиллер менен тарийхый жақтан сыпатлама берген.

Қ. Қошанов «Рус хэм қарақалпақ тиллеринин өз-ара байланысly мәселелери» атлы мийнетинде қарақалпақ тилине орыс антропонимлеринин келип кириу жағдайларын, қолланылыу өзгешеликлерин көрсеткен. Ол адамның исми шырайлы, жағымлы миллий үрп-әдет, дәстүрге жууап берiu кереклигин айта келип, қарақалпақша адам атларының жазылыу мәселелерине де айрықша дыққат аударған.

- 1 Толстова Л. С. Топонимы и этнонимы в антропонимии каракалпаков. —Ономастика Средней Азии, вып. II Фрунзе, 1980, 101-105-бетлер.
- 2 Насыров Д. С., Толстова Л. С. Каракалпаки. —Системы личных имен у народов мира., М., 1986. 152-156-бетлер.
- 3 Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги араб антропонимлеринен. ӨзССР ИА ҚФ хабаршысы, 1974, №1, 77-82-бетлер.
- 4 Юсупов О. «Алпамыс» дәстанындағы антропонимлер хэм этнонимлер хаққында жаңа ой-пикирлер. —ӨзССР ИА ҚФ хабаршысы, Нөкис, 1985, №1, 56-63-бетлер.
- 5 Қошанов Қ. М. Рус хэм қарақалпақ тиллеринин өз-ара байланысly мәселелери. Нөкис, 1991.

Қарақалпақша меншикли адам атларының сөзлиги биринши рет О. Бекбаулов тәрәпинен «Жекке адам атлары» деген атамада 1973-жылы баспадан шықты. Екинши сөзлик О. Доспанов, М. Қәлендеров, Е. Доспанова, Г. Қәлендеровалар тәрәпинен 1994-жылы «Қарақалпақ исмлери» деген ат пенен шықты. Бул сөзликлер, тийкарынан алғанда адам атларынын жазылыу ҳәм исмлерди таңлау мәселелерине арналған.

Улыума алғанда қарақалпақ антропонимлери елеге шекем арнаулы изертленбей, оған байланыслы болған мәселелер тек айырым мақалаларда ғана сөз етилген.

Сонлықтан да қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атларын арнаулы изертлеп, олардың тарийхый, шығыу дереклерин, морфологиялық қурамын, тарийхый-этнографиялық ҳәм лексика-семантикалық өзгешеликлерин ашып көрсетиу, ҳәзирги қарақалпақ тил билиминдеги әҳмийетли уазыйпалардың бири.

Биринши бап

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ МЕНШИКЛИ АДАМ АТЛА- РЫНЫҢ ШЫҒЫСЫ БОЙЫНША ҚУРАМЫ

Қарақалпақша адам атларының тарийхынан

Тууылған балаға ат қойыу ерте дәуірлерден басланған ҳәм бул дәстүр адамларды семьяда ҳәм жәмийетте бир-биринен ажыратыу зөрүрлигинен келип шыққан. Ҳәзирги адам атлары өзиниң узақ дауам еткен тарийхына ийе. Олардың айырымлары зуладтан-зуладқа өтип, бизиң дәуиримизге келип жеткен, айырымлары гөнериپ тилимизде қолланыудан шығып қалған, ал генпаралары жәмийеттеги өзгерислерге байланыслы жаңадан пайда болып, тилдеги бар адам атларының қурамынан орын алып келген. Әййемги түркий руникалық Орхон-Енисей жазба естеликлеринде түркий халықлардың ерте дәуірлердеги (V—VIII) меншикли адам атлары ушырасады. Мәселен, Бөкли-қаған, Елтерис-қаған, Елбиге-қатынуғ, Тоңа-тегин, Оғул тархан, Йоллығ-Тегин, Бумын-қаған, Истеми-қаған, Баз-қаған, Барс-бег, Қул-тегин, Төны-қуқ, Оғлан-Чур, Яғлақар-хан¹ ҳ.т.б.

Мысаллардағы Елтерис, Елбилге, Истеми сыяқлы меншикли адам атларының қурамындағы ел, ес элементлери ҳәзирги қарақалпақ тилинде ушырасатуғын Елгелди, Елмурат, Есберген, Есбосын сыяқлы адам атлары қурамында сақланған.

Сондай-ақ Оғул, Йоллығ, Барыс, Оғлан атлары қарақалпақ антропонимлериниң қурамында Ул /Оғул/+босын, Жоллы /Йоллығ/+бай, Барыс, Барысбек ҳәм азербайжанша Оғлан керек² болып ушырасады.

1 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951, 29-76-б.

2 Саадиев Ш. М. Основные правила выбора имен для новорожденных (По азербайджанской антропонимии). — Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., «Наука», 1970, 187-бет.

Жоқарыда көрсетілген адам атларының соңғы компоненттери қаған, қатуның, тегин, тархан, бег, чур, хан сөзлери сол дәуирдеги хәмелге хәм атаққа байланыслы мәнилерди анлатады. Академик В. В. Бартольд қаған хәм хан сөзлери тууралы айта келип, хан хәм қаған ямаса хақан сөзлери мәнилери жағынан бир биринен өзгешеленеди. хақан сөзи парсылардағы шахиншах сыяқлы ханлардың ханы деген мәниге ийе деп көрсетеди.¹ Ең баслы ел басқарушыны қаған, ал кишигирим ел басқарушыны хан деп атаған². Соңғы уақытлары қаған сөзи қолланылуыдан шығып оның орнына араб тилинен кирген әмир, султан, халиф сөзлери титул ретинде пайдаланылған. Сондай-ақ қаған, хан, бег хәм бай, батыр сөзлери ерте дәуирлерде монғол тилинде де титуллық мәнини анлатқан: Наху-баян, Есугей-баатур, Амбагай-хаған, Ван-хан, Сача-беки.³

Бундағы баян, баатур, беки сөзлери көпшилик түркий тиллеринде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де бай, бахадыр// батыр хәм бег болып қолланылады. Хан, бег, бай сөзлери титуллық мәнисин жоғалтып, адам атлары қурамында аффикслик хызметти атқарады: Жумахан, Гүлимхан, Муратбек, Жолдасбай, Кеңесбай қ.т.б. Олар ски қурамлы адам атларының биринши компонентинде де келе береди: Ханназар, Хансулыұ, Бегдулла, Байназар қ.т.б. Сондай-ақ хәзирги тилде Бахадыр, Мергенбай, Баян, Маңғытбай, Шыңғыс сыяқлы түркий хәм монғол тиллериниң элементлеринен дүзилген адам атлары да онда көп ушырасады.

Араблардың түркий халықларын жаулап алыуы /VIII әсир/ нәтийжесинде араб мәденияты, илими, әсиресе ислам дини түркий халқының турмысына енгизилди, түркий тиллеринде арабша сөзлер хәм адам атлары пайда болды. Соның менен бирге түркий тиллерине парсы тилиниң де тәсири аз болған жоқ. Бурын түркий халықлары сыйынушы күш сыпатында «тәңир» сөзин қолланып келген болса, енди арабша алла хәм парсыша құдай сөзлерин «тәңирдиң» синоними ретинде қабыл етти. Бул синоним сөзлер қарақалпақ антропонимлериниң қурамында хәр қыйлы вариантларда ушырасады: Тәңир, Тәңирқул,

1 Бартольд В. В. Работы по истории и морфологии тюркских и монгольских народов. — Соч. т. 5 М., «Наука», 1968, 602-бет.

2 Жанузақов Т. Қазақ есімдериниң тарихы. Алматы, «Ғылым», 1971, 52-бет.

3 Жуковская Н. Л. Заметки о монгольской антропонимии. — Ономастика Востока М., 1980, 9-бет.

4 Гумилев Л. П. Древние тюрки. М., «Наука», 1967, 87-89-бетлер

Тәңирберген җ.т.б.; Алланияз, Алламурад җ.т.б.; Қудияр /қудай+яр/, Қудайназар, Қудайберген җ.т.б. Тәңир сөзи бұрын атақ /титул/ ретінде қолланылған. Мәселен, Қутлұғ-ханның атағы Тәңири хан болған. Араблардың түркий халықтары турмысына өз илимин, мәдениатын ислам динин енгизиу процесси узақ дәуирлерге созылды. Түркий халықтары олардын тилин. динин бирден қабыл еткен жоқ.

XI әсирге тийисли мусылман дәуириндеги жазба естеликлердин тилинде арабша сөзлердин сондай-ақ адам атларының аз санда скенлиги байқалады ҳәм тийкаргы орынды түркий антропонимлери ийелейди. Мәселен, Юсуф Баласағунның «Кутадғу билиг» (XI әсир) шығармасында Буграхан², Ай толлы, Күн толды³, Оғдулмыш (Ай толдының баласы), Олғурмыш⁴, Көсямиш,⁵ Элик⁶ җ.т.б. усаған түркий тиллеринс тән адам атлары арабша антропонимлерге қарағанда әдеуир басым. Буннан соңғы дәуирлерде араб-парсы элементлери түркий антропонимлердин құрамында кем-кәм көбейип барады: Мұхаммед, Осман, Әлий, Насраддин, Исмаил, Исфандияр, Бахрам, Бахтияр, Нияз, Шарапатдин, Салауатдин җ.т.б.

Сондаи-ақ араб тили арқалы еврей тилинен Яқып, Юнис, Ибрайым, Сулайман, грек тилинен Искендер⁷ сыяқлы меншикли адам атлары аз санда болса да түркий антропонимлериниң құрамынан орын алды. Солай стип, араб-парс тилинен кирген меншикли адам атлары (әсиресе араб тилинен) кейинги дәуирлерде түркий антропонимлери құрамының, соның ишинде қарақалпақ антропонимлериниң де әдеуир бөлегин құрайды.

Қарақалпақлар тууралы биринши тарийхий мағлыматлар XVI әсирдин ақырына туура келеди. Тарийхшылардың көрсетиуинше: «ол дәуирде қарақалпақлар Сырдарья алабының төменги жағындағы Сығнақ қаласының этирапында жасаған»⁸.

1 Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М., «Наука», 1967, 328-бет

2 Малов. С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.1951, 228-бет.

3 Сонда, 229-бет

4 Сонда 116-6.

5 Сонда, 250-б.

6 Сонда, 251-б.

7 Грекше Александр: «алекс»—«қорған», «андр» —«ер» деген мәнини аңлатады.

8 Қарақалпақстан АССР тарийхы, I-том. Нөкис, 1975, 140-б.

Бирақ бул дәуірдеги тарийхий құжжетлер қарақалпақ адам атлары тууралы мағлыұматлар бере алмайды. Қарақалпақ антропонимлери тууралы мағлыұматты тек XVII—XVIII әсирлерге тийисли болған құжжетлерден көриўге болады. Мәселен, XVII әсирдин ақыры XVIII әсирдин басларында қарақалпақларды Табурчак султан басқарған, сонын ала ханлық Табурчактын баласы Қайып султанға. Қайып султанның Ишмухаммед ханға өтеди¹ хәм Ишмухаммед ханның елшиси Жаныбек батыр² болған. Сондаи-ақ усы дәуірде Убайдулла султан, Мурат шайх, Оразан батыр, Абдулла шайх, Полат жасауыл, Сағындық бий, Бабаназар батыр, Маман шайх, Айдар³ қ.т.б. адамлардың атлары аталады. Солай етип, XVIII әсирден баслап қарақалпақша адам атлары тууралы мағлыұматлар жийиленип барады. Буған бир қанша жырау, шайырларымыздың атлары да мысал бола алады: Жийен Аманлық улы (XVIII әсир), Әжинияз Қосыбай улы, Бердақ Ғарғабай улы (XIX әсир) қ.т.б. Сондай-ақ классик шайырларымыздың шығармалары да өзлери жасаған дәуірдеги адам атлары тууралы қунлы материаллар береди.

Келтирилген антропонимлердин құрамында түркий-монғол (Сағындық бий, Оразан батыр, Алшынбай, Қосыбай) хәм араб-парсы (Қайып султан, Абдулла, Айдар, Полат, Әжинияз) элементлери тийкаргы орынды ийселейди.

Бул дәуірде меншикли адам атлары кебинесе араб тилинде жазылған диний китаплардан алынды хәм диний түсиниклерден ибарат болды: Шарапатдин, Салауатдин, Әблирахман, Имаматдин, Ғайбулла, Зийнатдин, Әблиғаппар, Мухаммедназар, Самандар қ.т.б.

XX әсирдин 20-30-жылларынан соңғы дәуірде қарақалпақ антропонимлери бир қанша өзгерди. Орыс тилинен кирип келген колхоз, совхоз, совет, артель сыяқлы айырым сөзлер қарақалпақ антропонимлериниң құрамынан орын алды: Колхозбек, Советбай, Совхозбек, Артельбай. Әлбетте, бул атлар халық турмысында жаңадан пайда болып атырған социаллық өзгерислерге байланыслы болып келеди. Қарақалпақ тилиндеги Кеңесбай, Кеңесгүл, Азат, Абат, Парахат, Еркин хәм сондай-ақ гейпара белгили адамлардың атларына байланыслы Владимир, Клим сыяқлы атлар да усы дәуірде пайда болды.

1 Камалов С. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. Ташкент, «Фан», 1968, 30-б.

2 Сонда, 32-б.

3 Сонда 47-б.

Екинши жер жүзилик урыстан кейинги жыллары қарақалпақ антропонимлериниң қурамында кем кем жаңа атлар пайда бола бастады: Жеңисбай, Жеңисгүл, Солдатбай, Байрам, Байрамгелди, Зоя, Лиза, Таня, Света ҳ.т.б. Ҳәзирги уақытта басқа тиллерден кирген көп ғана интернационал атлар да қолланылады: Пальмира, Рита, Лаура, Альберт, Клара, Эдуард, Марта, Резеда ҳ.т.б. 1991-жылы 1-сентябрьде Өзбекстан өз ғарезсизлигин алып, өз алдына мәмлкет болғаннан кейин экономика, мәдениет халқымыздың дәстүрине сай өсип рауажлана бастады. миллии тилимизге сыйыспайтуғын, үйлеспейтуғын орыс тилинен ҳәм орыс тили арқалы келип кирген Батыс тиллериндеги атлардың орнына миллии дәстүрий атлар қойыла бастады: Наурыз, Наурызбай, Наурызбийке (Наурыз байрамы күнине байланыслы), Әмир, Тимур (Әмир Темур Тарағай улының атына байланыслы), Ҳәким ҳ.т.б.

Солай етип, қарақалпақ антропонимлериниң тарийхий дереклери ерте дәуирлерден басланып, олардың қурамы жәмийеттиң өзгеруине ҳәм ҳәр қыйлы тиллердиң тәсирине байланыслы өзгерип ҳәм рауажланып келеди. Усындай жағдайларға тийкарлана отырып, биз қарақалпақша меншикли адам атларының рауажланыуы басқышларын төмендегише бөлиуди мақул көрдик:

Биринши басқыш—Ески түркий дәуири (V—X әсирлер). Бул дәуир тунгус—маньчжур ҳәм монғол халықлары менен түркий халықлары арасындағы генетикалық байланыслардан сонғы басқышлар болып есапланады. Араблардың жаулап алыу ҳарекетлери де усы дәуирлерге туура келеди (VIII әсир). Бирак X әсирге шекемги түркий жазба естеликлеринде араб антропонимлери дерлик ушыраспайды.

Екинши басқыш—Орта әсирден XX әсирдиң 20-жылларына дейин. Бул дәуирде түркий халықларының турмысында монғоллардың жаулап алыуы ҳәм өз үстемлигин жүргизиуи, қазақ, өзбек, соңынан қарақалпақ ханлықларының дүзилиуи сыяқлы бир қанша тарийхий уақыялар болды. Араб ҳәм парсы тиллери арқалы көплеген адам атлары түркий тиллеринде ҳәм соның ишинде қарақалпақша меншикли адам атларының қурамында жийиленип көрине бастады.

Ушинши басқыш —20-жыллардан қайта қурыуға шекемги (80-ж орталары) дәуир. Қарақалпақша меншикли адам атларының қурамы жәмийеттеги өзгерислерге байланыслы орыс тилинен ҳәм орыс тили арқалы басқа тиллерден өзлескен адам атларының ҳәм жаңа сөзлердиң тийкарында кеңейди.

Қарақалпақ халқының турмысында болып өткен өзгерістерге байланысты қазіргі қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атлары шығысы ямаса тиллик қатламы бойынша төмендегі топарларға бөлинеди: 1. Түркий атлар. 2. Түркий хәм монғол тиллерине ортақ атлар. 3. Арабша атлар. 4. Парсыша атлар. 5. Орысша хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден келип кирген атлар Меншикли адам атларының лексикалық қатламын шығысы жағынан анықлауда олардың фонетикалық өзгешеліклерине де итибар бериў ақмийетли. Проф Н. А. Баскаков «э» дауыссыз фонемасының¹ хәм ф.х дауыссыз фонемаларының² араб-парсы тилинен өзлескен сөзлерде ушырасатуғынлығын, ал в, ц, щ, ч дауыссыз фонемаларының орыс тили хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерде ушырасатуғынын көрсетеди.³

1. Түркий атлар

Қазіргі қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атларының тийкарғы бөлегин түркий тиллериндегі сөзлерден дүзилген атлар қурайды. Әйемги түркий жазба естеликлериндегі адам атлары, олардың жасалуы усыллары, ондағы лексикалық бирликлер, үрп-әдетлер хәм дәстүрлер қазіргі қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атларында да сақланған.

Қазіргі түркий тиллес халықлардың барлығы да өзлеринин тарийхый-этнографиялық хәм тийкарғы тиллик қатламының дерегин әйемги хәм орта әсир түркий халықлары менен тығыз байланыстырады. Буларға Орхон—Енисей (V-VIII әсирлер) жазба естеликлери хәм орта әсир (XI—XIV әсирлер аралығы) әдебий жазба естеликлери киреди. Бул жазба естеликлерде төмендегі адам атлары ушырасады:

Ески түркий жазба естеликлеринде	Мәниси	Қазіргі қарақалпақ тилинде
Ел-хан, Ел-берди	ел ханы, елдің инам сткени.	Елибай, Елгәдди

1 Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, II. Фонетика и морфология, М., 1952, 33-бет.

2 Сонда, 57-бет

3 Сонда, 58-бет

Елбилге	елдин данышпаны, билимлиси.	Елдана
Қара-Ыссы-хан	қара. ыссы. хан	Қарабай, Қарамырза Карабек
Арыстан	арыстан	Арыслан
Бөри-хан	бөри, хан	Бөрибай
Ербег	ер, бег	Ербосын, Ербай
Жаңғар	жеңімпаз	Жәңгір
Бағадур	батыр, бағадыр	Бағадыр, Батыр
Бек-тегин	бег. тегин (атақ)	Бекбосын, Бекбай
Дүзел-бек	дүзел. бег	Дүзелбек Дүзелбай
Йоллығ-тегин	жоллы, тегин (атақ)	Жоллыбай
Йарық-тегин	жарық, тегин (атақ)	Жарқын
Қутлуғ	қутлы	Қутлы, Қутлымұрат
Ораз	бахыт	Ораз, Оразбай
Алтын	алтын	Алғын
Анар	анар	Анар
Барс-бек	барыс	Барыс
Тәңри-хан	тәңир	Тәңирберген, Тәңир
Истеми	угор тилинде Истан- ата-бабалар рууқы	Есбәл, Есбәсын
Өтәмиш	өтеген	Өгемис /Өтеген/
Тоқыс	тоғыз	Тоғызбай
Кумус	гүмис	Гүмис (ай)
Бектур	бектур	Бектурды, Бектур- сын
Йулдуз	жұлдыз	Жұлдыз
Байат	Құдай аты	Байат, Байет
Тархан	атақ ат	Дархан
Байзан	бай-жан	Байжан
Буғра-хан	түйе	Буурабай

Ай-толды	ай толды	Айтолған, Толғанай
Косямиш	тилеген, күсеген	Тилемис, Тилеген
Турмыш-Тимур	турмыс, турған	Турғанбай Турғанберген

Бұл жазба нұсқалардан алынған адам атлары менен қазіргі қарақалпақша адам атлары тек кишигирим фонетикалық айрықшалықтары, гейпара компонентлердің хәм грамматикалық формалардың қолланылуы өзгешеликтері менен ғана парықланып турады.

Лексика-тематикалық жақтан бұл атлар төмендегі топарларға бөлінеді; 1. Атақ атларына байланысly: Багадур, Бектегин, Байзан х.т.б.; 2. Хайуанат атларына байланысly: Бөри-хан, Арслан, Барс-хан, Буғра-хан х. т. б.; 3. Түр-түске хәм белгиге байланысly атлар: Қара-Ыссы-хан, Қаллық; 4. Өсимлик атларына байланысly: Анар х.т.б.; 5. Аспан денелерине байланысly атлар: Йулдыз, Ай-толды, Күн-туғды х.т.б.; 6. Қудай атларына байланысly: Тәңири-хан, Байат; 7. Санлыққа байланысly атлар: Тоқыс х.т.б.; 8. Қазылма байлықтарға байланысly: Алтун, Кумус; 9. Тилек, ырым, үрп-әдетке байланысly: Дүзелбай, Ораз (Ораз, Бектур, Өтәмиш, Турмыш-Тимур, Көсямиш х.т.б.)

Гейпара илимпазлардың көрсетиуі бойынша усы дәуирге тийисли көпшилик адам атлары атақ мәнісінде берилген.

Мәселен, Истеми—қаған өзиниң әскерий күшиниң сапасына қарай «багадур-жабғу» деген атаққа ийе болған. «Багадур»—түркий тилдерге VI әсирлерде келип кирген, ябғу-хағанның орынбасары². Тобо-ханның атағы «Арслан»³ Бумын жужанлардың үстинен толық жеңиске ерискеннен кейин «Ел-хан»⁴ деген атақ алады, оған шекем атағы «ябғу» деп аталған.

Жазба нұсқалардағы адам атлары сол дәуирге тийисли болған ески түркий тилиниң сөзлери, олардың көпшилик бөлегі қазіргі қарақалпақ тилинде өнимли қолланылады хәм мәніси жағынан да түсиникли. Ал, гейпаралары қазіргі уақытта тилимиздиң сөзлик қорында өнимли емес, хәттеки қолланылмайды.

1 Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М., 1967, 90-бет

2 Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М., 1967, 34-бет

3 Сонда, 58-бет

4 Сонда, 463-бет

Ұлыұма алғанда, ески руникалық ұам орта әсир түркий жазба естеликлеринин тийкарғы түркий қатламы ұам антропонимлеринин негизги компонентлери ұазирги қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атларының тийкарғы бөлегин құраиды.

2. Түркий ұам монғол тиллерине ортақ атлар

Ұазирги қарақалпақ тилинде түркий ұам монғол тиллеринде бирдей түрге ұам мәниге ийе болған лексикалық бирликлер өнимли қолланылады. Бул сөзлер турмыстың қар қыйлы тарауларына байланыслы болып, олардың көпшилиги қарақалпақ антропонимлериниң тийкарғы негизин құраиды. Бул адам атларының лексика-тематикалық топарларын төмендеги схемадан көриуге болады.

Тематикалық топарлар	монғолша	түркий	адам атлары
1	2	3	4
өсимлик атларына байланыслы	алим	алма	Алмагүл, Алмахан
	анар	анар	Анаргүл, Анархан, Анар
	жимс	жемис	Жемисгүлі
	буұдай	бийдай	Бийдайберген
бақалы металл атларына байланыслы	үзэм	жүзим	Жүзимгүл
	алмас	алмас	Алмас
	алт /ан/	алтын	Алтын, Алтынгүл, Алтынбек
	болд	полат	Полат, Полатбай
	төмөр	темир	Темирбек
	кэмүс	гүмис	Гумисай

тууысқанлық дослық насқа ныслы	қағ- байла- ныслы	амраг хоног баавай хэнз, кенже	амрақ қонақ баба генже	Амрақ Қонақбай Бабахан Генжегүл, Ген- жебай Ағабек
географиялық түсиниклерге байланысly		аха арал атаў гол — /дэрья/	аға арал атаў көл теңиз	Ағабек Арал, Аралбай Атаўбай Көлбай Теңизбай
хайўанат қусларға ланысly	хэм бай-	арслан барс бургэд	арыслан барыс бүркит	Арыслан Барыс Бүркит, Бүркитбай
минсз-қулық хэм сулыўлық қасийетлерге байланысly		марал аруухан сайн /жақсы, қайырлы/	марал арыў	Марал Арыўхан Сайынмухам- мед (Сайым- бет), Ерсайын
күшлиликке, беккемликке, денсаўлыққа байланысly		баатар бэх бэрхэ	батыр бск, беккем берк	Батыр Бекбай Берикбай Беркинбай
хэрқыйлы қурал-сайман- ларға байла- нысly		эсэн балт	ссен балта	Есенгелди Балтабай
социаллық жағдайға, атақ атларға, кәсип- ке байланысly		хутаг, баян мэргэн қаған хаан дархан	қутлы, бай мерген қаған хан темирши уста	Қутлы, Қутыбай Баян, Байжан Мергенбай Қағанжар Хангелди Ханназар Дархан
ишки лерге. нышларға ланысly	сезим- қуўа- бай-	баяр қуўаныш, бай- рам	байрам қуўаныш	Байрам Қуўанышбай

теонимлерге (қудай атлары- на) байланысly	бурхан тэнгэр	пурхан гәңир	Пурхан Тәңир, Тәңир- берен
мәмлекетлик ислерге байла- нысly (ис қағазларына)	зарлық	жарлық, рық	буй- Зарлық
	ор/он	орын	Орын, Орынбай
	орд/он/	орда	Ордабай
	хурал	хуралтай	Қуралбай
санлықларға байланысly	найм /ан/ /сегиз/ мянға /н/	сегиз мың	Найман Мыңбай
	түмэн	түмен	Түменбай
түр-түске, фи- зиологиялық	хар	қара	Қарабай
белгилерге бай- ланысly	хурэн /қоңыр/ шар	гүрэн сары	Қурен Шәригүл Сарыгүл
	шинэ	жаңа	Жаңабай
урыу атларына байланысly	Гунгират Мангит Найман Хят	Қоңырат Манғыт Найман Қыят	Қоңыратбай Маңғытбай Найман Қыят Қыятбек Қыятбай

Монғол хәм түркий тиллери генетикалық жақтан тууысқан алтай семьялас тиллердин қурамына киретуғын болғанлықтан олар арасындағы ортақ лексикалық қатламлардың пайда болуыын дәуірлерге бөлип қарау хәм оларды бир тилден скинши тилге өзлескен деп есаплау қыйын. Ш. Сарыбаев: «Еки тил арасындағы бундай ортақлық қатламлар олардың арғы теги деп есапланатуғын алтай тиллеринен мийрас болып қалған мүлки, гәзийнеси»,² —деп көрсетеди.

Ғақыйқатында да, хәзирги түркий тиллери ушын гөнерген сөзлер қатарына жататуғын қарақалпақша меншикли адам

1 Монғолша урыу атлары бойынша қараңыз: Лебедева. Е. П. К вопросу о родовом составе монголов.—Филология и история монгольских народов. Памяти академика Б. Я. Владимирцева. М., 1958., 219-227-бетлер

2 Сарыбаев Ш. Ш. Монголо-казахские лексические параллели. —Проблема общности алтайских языков. Л., 1971, 257-бет.

атларының қаған, хан, бай, амрақ, байат, пурхан, орда, тәңри қ.т.б., қазирги сөзлик қурамда қам әдебий тиллерде қолланылатуғын батыр, бақалыр, бери, алмас, алтын, полат, темир, баба, теңиз, мерген, қара, сары, аға қ.т.б. ески түркий қам монғол жазба естеликлеринде ушырасатуғын тарийхий жақтан ерте дәуирлерге тийисли ортақ сөзлер қатарына жатады.

Айырым туўысқанлық қатнасты билдиретуғын сөзлер бизин эрамызға шекемги 3000 жыл қам 5000 жыл бурын өмир сүрген шумер, элам, семит тиллеринде де сол формада қам мәниде қолланылғаны мәлим. Мәселен, түркий қам монғол тиллерине ортақ аға, ата, баба, тәңир, шумер тиллеринде ада¹, элам тилинде атта², семит тилинде абба (баба)³, ах (аға)⁴, лингир (тәңир)⁵ түрлеринде ушырасады. Сондай-ақ қазирги тилдеги айырым сөзлердин қам антропонимлердин тиикарларын көрсетилген әйемги тиллердин қурамынан табыўға болады.

шумер тилинде

уру-қәуим

ерен-әскер, жұмысшы

уғ-урыў, қәуим

кең-жыйналыс

газан-қатын

еден-пол

сиқил-таза

ғуб-тур (ыў)

хал-ел, халық

хуққ-хуқық, нызам⁶ қ.т.б.

түркий тиллеринде

уруғ-қәуим

ерен-ер, әскер

оқ (оғ)-урыў, қәуим

кенес-жыйналыс

қатын

еден-пол

сықыл-бет, әпшер

қоб (мақ)-тур (ыў)

қала-халық

хуқық-нызам қ.т.б.

Немис илимпазы А. Камменхубер б.э. 2000 жыл бурын өмир сүрген хетт тили ҳаққында мағлыўмат береди,⁷ қазирги қара-

1 Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967, 51-бет

2 Сонда, 108-бет

3 Сонда, 187-бет

4 Сонда, 382-бет

5 Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. М., 1959, 88-бет

6 Мысаллар И. М. Дьяконовтың «Языки древней Передней Азии» (М., 1967) мийнетинен алынды.

7 Камменхубер А. Хеттский язык. Древние языки Малой Азии. М., 1980, 25-бет

қалпақ тилиндегі тууысқанлық термині «ана» сөзинің палай хәм хетт тиллерінде «анна» түрінде ушырасатуғынлығын көрсетеди.

3. Арабша атлар

Араблар Орта Азия хәм Қазақстан аймақларын VIII әсирде жаулап алды хәм усы аймақларда ислам дининің ең жайыуына, араб мәдениятының, илиминің кең түрде тарала бастауына себепши болды. Соның нәтижесінде арабша бир неше сөзлер хәм адам атлары түркий тиллеринің лексикалық құрамында көрине бастады.

Деген менен хәзирги қарақалпақ тилинің лексикасындағы анау ямаса мынау арабша сөзди мына уақытта келип кирген сөз деп ашық көрсетиу қыйын.² Орта әсир түркий жазба естеликлеринің бири «Қутадғу били» те араб-парсы сөзлери жүде аз ушырасады. Буннан араб тилинің түркий тиллерине тәсири бир неше әсирлер дауамында иске асқанлығы көринеди.

Проф.Е. Бердимуратов қарақалпақ тилинің сөзлик құрамындағы арабша сөзлерди араблар менен тиккелей сөйлесиу арқалы емес, ал қонсы халықлардың тиллери арқалы, сондай-ақ тиккелей диний китаптар арқалы, классик әдебиат арқалы ауызски хәм жазба түрде келип кирген деп есаплайды.³

Хақыйқатында да, араблық шығысқа ийе лексикалық қатламлар турмыстың көпшилик тәреплерин өз ишине алып, бир қатарлары диний түсиниклерге ийе болса, айырымлары жәмийетлик-сиясий, гейпаралары өндириллик хәм сауда ислерине, илим хәм мәдениятқа х.т.б. тийисли сөзлер бслып табылады. Хәр қыйлы тарауларға байланыслы сөзлер менен бирге араб тилиндеги диний китаптар, илимий хәм классикалық әдебиаттар арқалы араб тилинен хәм араб тили арқалы әйемги Хинд-Европа тиллеринен бир неше адам атлары түркий тиллерине, солардың бири болған қарақалпақ тилине келип кирди.

Араблық шығысқа ийе адам атларының түркий тиллерине өзлесиуи хаққында Б. А. Старостин «Арабша адам атлары түр-

1 Каменнхубер А. Очерк палайской грамматики. Древние языки Малой Азии. М., 1980. 203-бет

2 Баскаков П. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. — Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. IV, Лексика, М., 1962. 76-бет

3 Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ лексикологиясы. Нөкис, 1968. 158-б.

кий тиллерине, соның ишінде Орта Азия тиллерине, тий-
карынан, парсылардың тәсири арқалы таралды»¹, —деп
тастыйықлайды.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги араблық шығысқа ийе мен-
шикли адам атлары қарақалпақ тилинің сөзлик құрамындағы
өнимлигине, қолланылыў өрисине қарай еки топтарға бөлип
қараўға болады.

1. Қарақалпақ аўызеки сөйлеў тилинде өнимли қолланылып
жүрген араб сөзлеринен жасалған атлар. Булар сөзлик құ-
рамның тийкарын құрайтуғын түпкиликли сөзлер дәрежесине
көтерилген лексикалық бириклер болып есапланады. Олардың
қатарына Әдил, Ақыл, Аман, Жамал, Ықлас, Қабыл, Қәдир,
Камал, Мақсет, Мурат, Шарапат, Рахмет, Сабыр, Саўда,
Алым, Қайрат, Қымбат, Әскер, Маржан, Карамат, Өмир,
Садық, Сапар, Қурбан, Қуўат ғ.т.б. кең қолланылатуғын
сөзлерден жасалған адам атлары киреди. Бул адам атларының
қурамындағы Қымбат, Маржан, тәнхә хаял-қызларға; Әдил,
Ықлас, Қабыл, Қәдир, Камал, Мақсет, Мурат, Рахмет, Ша-
рапат, Гайрат, Әскер, Өмир, Садық, Қуўат сыяқлы атлар тәнхә
ер адамларға байланыслы, ал Ақыл, Аман, Жамал, Саўда,
Алым, Карамат, Қәдир (Қәдийра), Сапар, Қурбан, Сабыр
(Сабира) сыяқлы атлар хаял-қызларға хәм ерлерге байланыслы
ортақ атлар болып табылады. Бул атлар усы ҳалында жеке
турып та ямаса қандай да бир антропокомпонентлердин қосы-
лыўы арқалы да меншикли адам атлары ретинде қолланылады.
Олар көбинесе ерлерге байланыслы бай, бек, хаял-қызларға
байланыслы ай, гүл, бийке, хан компонентлеринин қосылыуы
арқалы бир-биринен ажыралады. Түркий «бай» сөзи қарақал-
пақша адам атларын жасауда өзинин өнимлилиги менен көзге
түседи. Бул туўралы академик В. В. Бартольд былай деп көрсет-
теди: «Орта Азияда «бай» сөзи адам атларына жиий-жиий
қосылып айтылады, тиркеледи. Бул атқа ийе болғанлар өзлерин
әпиўайы, қарапайым, халыққа қарағанда еркин хәм қурғын етип
көрсетеди».² Бай, бек компонентлери феодааллық дәўирде
социаллық титулды аңлатып келгени менен хәзирги дәўирде
аффикслик хызметке өткен. Бул сөзлер адам атларының ал-
дында да (Баймурат, Байқуўат, Бегмурат ғ.т.б.), соңында да
(Сапарбай, Қурбанбек, Қуўатбек ғ.т.б.) теңдей қолланылады.

1 Старостин Б. А. О структуре и историческом развитии антропонимии
арабского происхождения—Антропонимика. М., 1970, 282-бет.

2 Бартольд В. В. Сочинения, т.5. 491-бет.

Ғаял-қызларға байланыслы ай, гүл, бийби, хан компонент-лери адам атларының алдында (Айжамал, Бийбижамал, Гүлжамал, Ханзада ғ.т.б.) ғәм соңында қолланылады: Ақылбийке, Қурбанбийке, Саўдабийке, ғ.т.б.

2. Қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында қолланылмайтуғын араб тилинен ғәм араб тили арқалы басқа тиллерден өзлескен адам атлары. Бундай адам атлары, тийкарынан алғанда, ислам дини бойынша үгит-нәсият жүргизиўши диний китаплардан алынған болып, көпшилик бөлеги пайғамбарлар ғәм диний түсиниклерге байланыслы адам атларынан ибарат болады. Булар қарақалпақ тилинде меншикли адам атлары ретинде ғана қолланылып, мәниси соңғы әўладлар ушын түсиниксиз болып қалған сөзлер. Ғәзирги қарақалпақ тилинде қолланылып киятырған арабша деп есапланып жүрген айырым атлар, әйемги еврей тилиниң нусқалары болып табылады. Сонлықтан буларды: араб тили арқалы басқа (әйемги еврей) тиллерден келип кирген адам атлары ғәм тәнхә арабша атлар деп кишкене еки шақапқа бөлиўге болады.

а) Араб тили арқалы басқа (ески еврей) тиллерден өзлескен адам атлары. Бул атлар тийкарынан алғанда ислам динин, пайғамбарларды тәриплеўши диний қуран китаплардан алынған болып, тәриплениўши адам атлары ислам дининиң пайда болыўына шекемги дәўирлерде өмир сүрген тарийхий адамларға тийисли болып табылады: Адам (Адамбай), Ғәким (Қудай тәрепинен тастыйықланған, усынылған), Даўыт (сүйсинген), Исмайыл (аллам тыңлайды, еситеди), Йүсип (көбейген, көбейтилген), Ысақ (ғаял-қыз күлкиси, Библия қағарманы Авраамның (Ибрайым) ғаялы Сарра өзиниң ул бала туўатуғынлығын еситип қуўанғанынан қатты күлип жиберген), Йиса (аллатаала қутқарады), Назар (1. Қудайға бағышланған, 2. Нәзер, қараў), Наўм (жубаныш, қуўаныш), Ибрайым (халықтың әкеси), Сулайман (тыныш, қозғалған), Муса (жас бала, бөпе), Яқып (изинен жүриўши, қалп. Избасар), Яқия (мәниси белгисиз), Мәлик (патша, ийе), Дәнияр (алланың саўғасы) ғ.т.б. Сондай-ақ, арабша адам атларында қолланыўшы алла компоненти де ески еврей тилинен келип кирген деўге болады. Мәселен, бизиң эрамызға шекемги өмир сүрген семит тиллериниң қурамында ески еврей тилине тийисли ЭЛЛОХ (қудай), Мәлик (патша), Малийка (ғаял патша)¹ сыяқты сөзлер ушырасады. «Алла » сөзи қарақалпақ тилинде жеке ғалында

¹ Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967, 381-бет

адам атын билдирмейди, оған қосымталар ямаса антропокомпонентлердің қосылыуы арқалы ғана адам атлары жасалады: Аллан, Аллаш, Алланияз, Алламберген, Алламурат ғ.т.б. Адам сөзі дүнья халықтарының барлық тиллерінде ушырасады десек қәтелеспеймиз, себеби Адам Ата менен Хауа Ене хаққындағы әпсана барлық халықларда да сақланған. Бул сөзлердің тийкаргы мәніси ески еврей тилинде ылай, батпақ, жер хәм қызыл түрди билдиреди. Қуран китаплардағы аңыз сөзлерге қарағанда, қудай Адамды қызыл батпақтан жаратқан деп түсиндириледи¹.

Араб тили арқалы өзлестирілген бундай адам атлары хәзирги меншикли адам атларының құрамында жийи-жийи гезлесседи.

б) Тәнхә арабша атлар. Бул атлардың көпшилиги диний китаплардан алынып, белгили бөлеси ислам дининиң тийкарын салыушы Мухаммед пайғамбарға, оның сахабаларына, шәрьярларға хәм алланың мың да бир атларына байланысly болып келеди. Бул атлардың құрамындағы компонентлер хәзирги қарақалпақ тилиниң сөзлик құрамында ушыраспайды, мәніси жағынан көпшилиги түсиниксиз. Мәселен, Мухаммед (мақтаулы деген мәнини аңлатып, ислам дининиң тийкарын салыушы көзи ашық, пайғамбар атына байланысly), Әбиүбәкир (әбу-әке, аға; бәкир-үйретиуши, оқытыушы деген мәнини аңлатады); шәрьярлардың атларына байланысly Омар (жасаушы, өмир сүриуши деген мәниде), Оспан (мәрт, қорықпайтуғын деген мәниде), қарақалпақ тилинде бир қанша кең таралған адам атлары болып табылады. Сондай-ақ «алланың мың да бир» атына байланысly төмендеги қарақалпақша адам атларын алып қарайық:

- Алламберген
- Қәдирберген (қәдир-қүдиретли)
 - Жаббарберген (Жаббар—қудиретли, күшли)
 - Кәримберген (Кәрим—кең пейилли, қайырқом)
 - Рахманберген (рахман—мийримли)
 - Емберген (ийем+берген)
 - Есберген (ийесси+берген)
 - Әзберген (әзиз-уллы, хұрметли)
 - Рейимберген (рейим—рейимли, мийримли ғ.т.б.)

¹ Суперанская А. В. Как вас зовут? Где вы живете? М., Наука, 1964, 74-бет.

Әбд/қул, бенде

- Әбдижаппар
- Әбдирахман
- Әбдикәрим
- Әбдирейим
- Әбдиқәдир

Арабша «алла» сөзи адам атларының дәслепки хәм соңғы қатарларында теңдей қолланыла береді: Алланияз (алланың тилеги), Алламурат, Алланазар (алланың көз қарасы), Аллақууат, Алламберген, ғ.т.б.

Көрип өткенимиздей «алла» сөзи дәслепки қатарда келгенде көбинессе арабша мәніси белгили болған сөзлер менен дизбеклесседи. Ал, сөздің соңында келгенде улыўма мәніси белгисиз арабша сөзлер менен дизбеклесседи: Файзулла (алланың мийримлиги, сақыйлығы), Абдулла (алланың қулы), Сейфулла (алланың қылышы), Асадулла (алланың жолбарысы), Кәримулла (алланың қайырқомлығы), Садулла (алланың саўғасы), Насырулла (алланың жәрдеми, жеңиси) ғ.т.б. «Дин» компоненти сөздің басында өнимлиликке ийе смсс (Динмухаммед-Мухаммедтің дини), ол көбинессе сөздің кейнинде кең қолланылыўы менен көзге түседі: Шарапатдин—диннің абройы, даңқы, Салаўатдин—диннің алғысы, мириўбети, Жамалатдин (диннің улылығы), Насыратдин (диннің жеңиси, жәрдеми), Караматдин (диннің кәраматы), Пахратдин (диннің мақтанышы, даңқы), Шамшетдин (диннің жақтысы, сәўлеси), Рафатдин (диннің жарасығы, улылығы), Сейпатдин (диннің қылышы), Зийнатдин (диннің жарасығы), Камалатдин (диннің жетіскенлиги) ғ.т.б. «Молла» сөзи арабша адам атларының құрамында тек сөз басында гезлесседи: Молланияз.

Араблық шығысқа ийе барлық адам атларын диний түсиниклерге ийе деп есаплаўға болмайды. Әлбетте, тилимиздің сөзлик құрамынан орын алған арабша сөзлерден жасалған адам атлары буның бир дәлили болып табылса, сөзлик құрамда жоқ, тек адам атларында қолланылатуғын төмендеги атлар скинши бир дәлили сыпатында танылады: Әзим (улы), Ахмед (аса мақтаўлы), Бақый (мәңги), Жәмийл (сулыў, ҳақ кеўил), Зәрип (сулыў, ақыллы), Зухра (жақтылы, шолпан жулдызы), Исмет (қорғаныш), Маҳмуд (даңқлы), Нәдир (сийрек, таң қаларлық), Наим (бахыт), Соадат (бахыт), Сайёра (планета), Сәлим (зыянланбаған, саў-саламат), Тәлип (излеўши), Хәбийп (сүйикли дос, жолдас), Хамид (даңқлы) ғ.т.б. Жоқарыдағы Жәмийл, Зәрип, Нәдир, Сәлим, Хамид сыяқлы ер адамлардын

атының соңына арабша жыныс айырыушы «а» қосымтасының қосылуы арқалы хаял-қызлардың атлары жасалады: Жамийла, Зәрийпа, Нәдира, Сәлийма, Хамида ғ.т.б. Көріп өткеніміздей, бұл атлар диний түсиниклерге емес, ал турмыстың хәр түрлі салаларына байланысly болған атлық, келбетлик, сөзлерден жасалып, адам атлары хызметин атқарып тур.

4. Парсыша атлар

Хәзирги қарақалпақ тилинің лексикалық құрамында араб тил қатламлары менен бир қатарда парсы тилинің сөзлери де көплек ушырасады. Парсы тилинің түркий тиллерине хәм түркий тилинің бир шақабы болған қарақалпақ тилине тәсири туўралы көплеген тилши алымлар өзлеринин баҳалы пикирлерин билдиреди¹.

Хақыйқатында да, парсы тилинің қатламлары әйемги дәуирлерден баслап, түркий хәм иран қәуимлеринин өз-аратығыз байланысы нәтийжесинде хәм араблар менен парсылардың Орта Азия, Қазақстан аймақларында үстемлик етип, илим хәм мәдениатын, динин кең көлемде енгизиўине байланысly түркий тиллес халықлардың тиллеринде сезилерли дәрежеде көрине баслады. Махмуд Қашғарий XI әсирдин өзинде-ақ түркий тиллес халықлардың айырым орынларында согди тилинде де, түркий тилинде де сөйлесетуғынлығын айтқан еди.² Алишер Науайы: «Барлық түрклер: жаслар хәм ғаррылар, малайлар хәм беглер—барлығы сарт тилинде түсиниседи. Олар қыйын жағдайларда сарт тилинде пикир алысады, хәттеки гейпаралары бул тилде шешенлерше сулыў, шырайлы, сөйлеседи. Түрк шайырлары парсы тилинде жағымлы сөзлерин хәм шешенлик қосықларын жазады»³,—деп көрсетеди. Бул жағдай парсы тиллеринен гейпара түркий тиллери менен бир қатарда қарақалпақ тилинде де айырым сөзлер менен терминлердин хәм адам атларының

1 Баскаков Н. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слов.—В кн: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. IV, Лексика М., 1962, 69-б; Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов И. Проблемы лексики староузбекского языка. Ташкент, 1990, с. 102-108; Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус-Казань, 1976, с. 345-347; Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкис, 1968, 163-167б; Бекбаулов У. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхий-лингвистикалық характеристикасы. Нөкис, 1979.

2 Махмуд Қашғарий. Девону-луғат иг-турк. г.Ташкент, 1960, 66-б.

3 Силтеме төмендеги китаптан алынды: Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов И. Проблемы лексики староузбекского языка. Ташкент, 1990, с. 102.

келип кириуіне тәсирин тийгизди. Олардың көпшилиги аўызеки хәм жазба түрде тилимиздің лексикалық қурамынан орын алып, қарақалпақ тилине аўысыуы тиккелей тәжик халқы менен мәдений байланыстың нәтийжесинде хәм өзбек, түркмен тиллери арқалы иске асты.

Хәзирги қарақалпақ тилинде парсы тилинен келип кирген сөзлер турмыстың хәр қыйлы тараўларын өз ишине алып, олар атлық, келбетлик, рәуиш, дәнекер сөз шақаплары түринде қолланылады. Парсы тилинен келип кирген лексикалық қатлам арабша сөзлер сыяқлы мәниси жағынан түсиникли сөзлердей қәлиплесип кеткен. Олардың көпшилиги қарақалпақ антропонимлери хызметинде келип, адам атларын жасаўда өнимли қатнасады. Сондай-ақ парсы тилинен кирген, мәниси жағынан түсиниксиз хәм сөзлик қурамы жоқ, тек тиккелей адам атлары қәлпінде өзлескен лексикалық бирликлер де ушырасады. Сонлықтан адам атларын жасаўда қолланылуы өзгешеликлерине қарай парсыша атларды еки топарға бөлип қараўға болады:

1. Қарақалпақ аўызеки сөйлеу тилинде қолланылатуғын сөзлерден жасалған адам атлары.

2. Қарақалпақ аўызеки сөйлеу тилинде қолланылмайтуғын парсы тилинен өзлескен адам атлары.

1. Қарақалпақ аўызеки сөйлеу тилинде өнимли қолланылатуғын сөзлерден жасалған адам атлары.

Бул сөзлер мәниси жағынан түсиникли болып, қарақалпақ тилинде ерлерге хәм хаял-қызларға байланыслы адам атларын жасауда кең қолланылады: а) Ерлерге байланыслы бир қурамлы жай адам атлары: Алмас, Гедей, Дәетан, Хожа, Найза, Арзыў ҳ.т.б. Олар еки қурамлы адам атларын жасаўда да өнимли көзге түседі: Алмасбек, Гедейинияз, Хожанияз, Найзабай, Дәстанбек, Арзыўбек ҳ.т.б.; б) Хаял-қызларға байланыслы бир қурамлы жай адам атлары: Айна, Бәхәр, Гәўхәр, Лала, Раўшан, Умит, Абадан, Шийрин ҳ.т.б. Бул атлардың да көпшилиги еки қурамлы адам атларын жасай алады: Гүлбәхәр, Лалагүл, Умитхан, Шийринхан ҳ.т.б.; в) Ерлерге хәм хаял-қызларға ортақ атлар: Базар, Бахыт, Дәўлет, Наўрыз, Нышан ҳ.т.б. Парсы тилиндеги жан, дос, дана, пир, перде, таза, дурыс, гүл, пахта ҳ.т.б. сөзлер қарақалпақша адам атларын жасаўда антропокомпонентлик хызметте келип парсыша сөзлер менен бирге адам атларын жасайды: Жәнигүл, Жанләўлет, Досжан, Гүлдана, Пиряр, Пердебай, Пердегүл, Тазагүл, Гүлжан, Пахтагүл ҳ.т.б.

2. Қарақалпақ тилинің сөзлик құрамында жоқ парсы сөзлерінен жасалған атлар. Бул, бириншіден, әйемги түркий хәм Иран қәуимлери арасындағы мәдений байланыслар арқалы, екіншіден, парсы тилинде жазылған Шығыс әдебий жазба естеликлери арқалы хәм, үшіншіден соңғы дәуірлерде тәжик тилинен өзбек, түркмен тиллери арқалы өзлескен хәм мәниси көпшиликке түсиниксиз адам атлары болып табылады. Оларға төмендеги адам атлары киреди: 1) Ерлерге байланыслы бир құрамлы жай адам атлары: Бәзирген (саўдагер), Барзу (мәниси белгисиз, шама менен бийик, уллы деген мәниде), Бахрам (жеңимпаз), Рустем (күшли, Қуўатлы), Қәлендер (гезип жүриўши, дәрўиш), Фархат (жеңимпаз), Ферлаўсий (бейиш бағы) ҳ.т.б. Қарақалпақ тилинде парсы тилинің компонентлеринен құралған хәм мәниси көпшиликке түсиниксиз еки құрамлы ер адам атлары онша көп гезлеспейди: Зулпыкар (Әлийдин қылышының аты); 2) Хаял-қызларға байланыслы бир құрамлы жай адам атлары: Перуза (хасыл тас, жылтырақ көк тас), Санавар (қарағай), Зийўар (нағыс, безеў) ҳ.т.б., 3) Хаял-қызларға байланыслы еки құрамлы қоспа атлар: Гүлара (гүлге безенген, жасанған), Гүлнигар (гүлдей сулыў), Дилара (Дилорам, сүйкимли, сулыў), Дилафруз (қуўандырарлық), Дилбар (сүйкимли, қызықтыратуғын), Шазада, Шахзада (шақтың әўлады), Шахсәнем (шақтың гөззалы) ҳ.т.б.

Бул келтирилген адам атларында диний түсиниклерге байланыслы сөзлер дерлик жоқтың қасында. Ер адам атлары көбинесе батырлық, күшлилик, уллылыққа, ал хаял-қызлар атлары көбинесе сулыўлыққа, нәзиклиликке, жағымлылыққа байланыслы болып келеди.

5. Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден өзлескен адам атлары

Түркий хәм славян тиллери арасындағы өз-ара байланыслар тарийхын Н. А. Баскаков бес дәуирге бөлип қарайды:

Биринши дәуир (I-VIII әсирлер). Киев Руси мәмлестиниң дүзилиўине шекемги славян диалектлериниң бир тәрәптен хун хәм скиф, сармат қәуимлик топарларына киретуғын Иран, Фин қәуимлериниң диалектлери менен, екінши тәрәптен хун, сабир, хазар хәм булгар қәуимлик топарларына киретуғын түркий диалектлери менен байланысады. Бул тиллердин қалдықлары тийкарынан антропонимлер хәм этнонимлерде сақланған.

Екинши дәуір (IX-XII әсирлер). Киев Руси мәмлекетиниң дүзилиўи әййемги орыс тилиниң, биринши гезекте, түркий қәўимлери печенег, оғуз, торк. берендей, кову, каспиш, боут ҳ.т.б тиллер менен, ал сонынан половец тиллери менен өз-ара тәсири ҳәм тығыз байланысы менен сыпатланады.

Үшинши дәуір (XIII-XV әсирлер, монғол шабыўылынан кейинги дәуір). Бул дәуірде орыс князьликлери Алтын Ордаға ғәрезли болып, әййемги орыс тиллери түркий, қыпшақ диалектлериниң тәсиринде болды. Усы диалектлер арқалы славян диалектлерине араб, парсы тиллеринен бир неше сөзлер өтти.

Төртинши ҳәм бесинши дәуірлер (1917-жылдан соңғы дәуір), керисинше, түркий тиллерине орыс тилинен ҳәм орыс тили арқалы басқа тиллерден көплеген сөзлер аўысқанлығы менен сыпатланады.¹ Соңғы дәуірлер, басқа түркий тиллери сыяқлы, қарақалпақ тили ушын да характерли. Проф. Е. Бердимуратов қарақалпақлар менен орыслар арасындағы әййемнен киятырған тарийхый байланысларға сыпатлама бере отырып, орыс тили ҳәм орыс тили арқалы басқа тиллерден қарақалпақ тилине сөзлердиң аўысыўын улыўма ски дәуирге бөлип қарайды. 1. 1917-жылға шекемги дәуір; 2. 1917-жылдан соңғы дәуір.²

1917-жылға шекемги дәуірде орыс тиллеринен мәмлекетлик ислерге байланыслы келип кирген ояз (уезд), болыс (волость) сөзлеринен пайда болған (Оязбай, Болысбай) санаўлы ғана антропонимлер ушырасады.

1917-жылдан кейинги дәуірде қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамына жаңа дүзимге байланыслы жәмийетлик-сиясий, өнди-рислик-техникалық, илимий ҳ.т.б тараўларға тийисли жаңа терминлер орыс тилинен ҳәм орыс тили арқалы басқа тиллерден келип кирди. Солар менен бир қатарда орыс тили арқалы басқа тиллерден келип кирген адам атларының қойылыўы да үрдиске айлана баслады. Қайта қурыўға шекемги (80-жыллардың орталары) дәуірде болып өткен жәмийетлик-сиясий өзгерислерге сәйкес адам атларының қурамы да орысша атлар менен толықтырылып барылды.

1917-жылдан қайта қурыўға шекемги өзгерислерге байланыслы орысша ҳәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген атлардың қойылыўын үш басқышқа бөлиўге болады:

1 Баскаков Н.А. Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве" М., Наука, 1985, 5-6 - беглер

2 Бердимуратов Е. Қазирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. Нөкис, 1968, 169-б.

1) 1917-жылдан 40-жылларға дейин; 2) 40-60-жыллар 3) 60-жыллардан қайта қурыўға (80-жыл аралары) шекем.

1. 1917-жылдан 40 жылларға шекемги дәуирде қарақалпақ халқының турмысында сиясий, экономикалық ҳәм мәдениет өзгерислер пайда болды, илим ҳәм техника раўажлана баслады, орыс тилин үйрениўге ҳәм сол тилде сөйлеўши халық пенен қатнас жасаўға мүмкиншиликлер туўылды, баспа сөз тараўлары раўажлана баслады. Усылардың нәтийжесинде қарақалпақ тилинің лексикасы толып атырған орыс ҳәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер менен толысты.

Бул сөзлердің ишинде жәмийетлик-сиясий қублысларға байланыслы болған айырым сөзлер қарақалпақ антропонимлериниң қурамында аз санда болса да көрине баслады: Колхозбай, Советбек, Совхозбек, Артельбай, Сияз (съезд сөзинен), Коммуна җ.т.б.

Бул дәуирде балалардың атларын белгили адамлардың, орыс халқының белгили шайыр, жазыўшыларының атларына байланыслы қойыў үрдиске айланды: Владимир, Карл, Марат, Тельман, Фрунзе, Клара, Клим, Пушкин, Роза, Октябрь, Нина, Илья җ.т.б.

40-жылларға шекем¹ қарақалпақларда фамилия болмады. Адам атларын рәсмийлестириўлер әке аты (отчество) менен қоса әмелге асырылды: Үсенбек қызы Жығагүл, Балтабай улы Бабахан, Сапар қызы Қанымбийке, Өмирбек қызы Базаргүл, Сердан улы Өмирбек җ.т.б.

2. 40-60-жыллар. 1940-жылдан баслап орыс графикасы тийкарында жаңа қарақалпақ алфавити қабыл алынды. Усы жылдан баслап қарақалпақ антропонимлериниң қурылысында да көзге түсерлик өзгерислер жүз берсе баслады. Бул нәрсе, биринши гезекте, адам атларының әке атлары менен қоса рәсмийлестириў мәселелеринде көринди, яғный орысша үлгидеги фамилиялардың пайда болыўы менен көзге түсти. Қарақалпақша фамилия орыс тилиндеги ер адамлар ушын -ов (-ев) , ҳаял-қызлар ушын -ова (-ева), формалары алынды: Айымбетов, Айымбетова, Сейтмуратов, Сейтмуратова, Сапарбаев, Сапарбаева, Қосекеев, җ.т.б. Бул фамилиялар адамның әкесиниң атына көрсетилген элементлерди жалғаў арқалы жасалды. Фамилия, тийкарынан адамның түпкилики шығысын, тегин билдириўши атама болыўы керек. Ҳәзирги дүнья халықларының ишинде Корсеяда орта әсирлерден баслап, ҳәттеки оннан да бурынырақ адам атлары меншикли ат ҳәм фамилия болып ски хызметке

бөлінген.¹ Мәселен: Ташкент ұялаятында жасаушы 150000 кореец (1980-жылға шекемги мағлыұмат) 130 фамилияға ийе. Ташкент қаласында жасаушы 24000 корсецтен 20 мыңы Ким деген фамилияда екен.² Орыс халқында фамилия, И.А.Собольевскийдің көрсетиуінше, XIV эфирлерден баслап адам атларының құрамында көрине баслаған³. 1897-жылғы Пүткил россиялық есап-санақ алыұда фамилиясы жоқ нанай халқына олардың урыұ атамалары фамилия ретинде берилген.⁴ Т.Жанузақов эйемги дәуирде қазақларда урыұ атлары фамилия хызметин атқарғанлығын билдиреди.⁵ Ал қарақалпақларда болса, фамилия тек 40-жыллардан баслап адам атларында қолланыла баслады. 50-жылларға шекем қарақалпақ антропонимлеринде хужжетлестириу фамилия ат түринде қабыл етилип, соңғы жыллары яғный 50-жыллардан соң бул антропонимлик дүзим фамилия-ат-эке аты түринде толық қабыл етилди. Эке атлары ер адамлар ушын -ович\ -евич, ал хаял-қызлар ушын -овна\ -евна сыяқлы орыс тилиндеги көрсеткишлер арқалы белгиленди. Ал қарақалпақ тили мәмлекетлик тил болып қабыл стилгеннен соңғы (1989-жыл, 1-декабрь) дәуирде эке атын бурынғысынша улы хэм қызы сыяқлы сезлер арқалы бсриу хакқында усыныслар етилди.

Бул дәуирде қарақалпақ антропонимлерине Екинши дүнья жүзилик урыстағы қахарманлардың атларына хэм жеңиске байланыслы орыс тилинен бир неше адам атлары келип кирди: Зоя, Лиза, Таня, Александр, Олег, Победа, Сергей, Солдатбай, Николай х.т.б. Сондай-ақ турмыстың басқа тарауларына байланыслы да орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден келип кирген атларды қойыу үрдиске айлана баслады: Марта, Мая (ай атлары), Максим, Павел, Роман, Ролан, Маргарит, Анатолий, Толик, Татьяна, Алексей, Андрей, Райса х.т.б.

3. 1960-жылдан қайта қурыуға (80-жыллар ортасы) шекемги басқыш. Бул дәуирде қарақалпақ халқы дүнья мәдениаты, илим

1 Джарылқасынова Р.Ш. Антропонимические процессы у корейцев Средней Азии и Казахстана.- Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, 142-бет.

2 Ким О. М. К изучению антропонимии корейцев СССР. Ономастика Востока. М., 1980, 61-бет.

3 Никонов В. А. До фамилии.— Антропонимика. М., 1970, 91-бет.

4 Смоляк А. В. Личные имена нанайцев. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, 169-бет

5 Жанузаков Т. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата. 1982, 32-бет

хәм техникалық құраллар менен танысуға кең мүмкиншилик алды. Халықтың ат қойу дәстүрінде жаңашыллық жүз берди. Шет еллик таныс емес таңсық атларды қандай мәни аңлататуғынлығына қарап таңлап қойу әдетке айланды. Олардың көпшилиги шет еллик кинофильмлердің, көркем шығармалардың қақарманларының, мәмлестлик искерлердің қ.т.б. атларына байланысly болды: Света, Роберт, Родион, Артур, Оксана, Лаура, Лариса, Флора, Элеонора, Эльвира, Эльмира, Жанна, Борис, Виктор, Валентина, Виталий, Леонид, Людмила, Феликс, қ.т.б. Сондай-ақ қинд тилинен де соңғы уақытлары бир қанша адам атлары өзлести: Раджа, Рита, Ратха, Зита, Гита, Индира қ.т.б.

Солай етип, орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден келип кирген адам атлары, хәр басқышқа тийисли болған өзине тән өзгешеликлери менен парықланады. Тил өзгешеликлери жағынан үш басқышта да шығысы жағынан орысша атлар жүдә аз, олардың көпшилиги латын хәм грек тиллеринен алынған атлар болып есапланады. Мәселен, Александр грекше еки компоненттен құралған: Алекс-жәрдемши, андр-ер,мәрт,батыр. Бул еки компонент дара-дара Алексей, Андрей түрінде де адам аты болып қолланылады. Валентин (лат.күшли, беккем), Карл (ески герм. батыр,мәрт),Леонид (лат. арыслан), Олег (сканд. үэлий, әүлийс), Петр (грек. тас), Феликс (лат.бахытлы), Ирина (грек.парахатшылық), Клара (лат.ашық, таза, жақтылы), Лариса (грек. шағала), Маргарита (лат. Мерүерт), Райса (женил), Флора (лат. құдайдың гүли) қ.т.б.

І І б а п

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ МЕНШИКЛИ АДАМ АТЛАРЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ

Меншикли атлардың морфологиялық құрылысын лингвистикалық жобада изертлеуі актуаль мәселелердің биринен болып есапланады. Сонлықтан да адам атларының грамматикалық құрылысы бир қатар тилши алымлардың илимий мийнетлерінде ҳәр қыйлы тиллердің материалларында ашып көрсетилген.¹

Э. Бегматов өзбек тилиндеги меншикли адам атларын морфологиялық құрылысы бойынша жай, құрамалы ҳәм қысқарған меншикли адам атлары деп үшке бөлип қарайды. Ол өзбек тилиндеги меншикли атлардың морфологиялық, лексикалық, синтаксислик усылларда жасалатуғынлығын дәлилли мысаллар арқалы сыпатлаған.²

Г.Жанузақов өзиниң кандидатлық диссертациясында қазақ тилиндеги меншикли адам атларын грамматикалық құрылысына қарай жай ҳәм құрамалы деп екиге бөлген.³ Г.Саттаров татарша меншикли адам атларын құрылысына қарай феийл дүзилими ҳәм атлық дүзилими деп ажыратқан ҳәм татарша атлардың

1 Бегматов Э. Антропонимы узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965; Номлар ва одамлар. Тошкент, 1966; Жанузақов Г. Лично-собственные имена в казахском языке. АКД. Алма-Ата, 1960; Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982; Саттаров Г.Ф. Антропонимия Татарской АССР. АИД. Казань, 1975; Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. М., 1969; Садыков З.А. Личные имена в азербайджанском языке. АКД Баку, 1975; Кусимова Г. Древнебашкирские антропонимы. АКД Уфа, 1975; Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. АКД. М., 1978; Махширов В.У. Собственные имена в памятнике XI в. "Девону-дугат-ит-тюрк" Махмуда Кашгарского. АКД. Алма-Ата 1980; Мигрошкина А.Г. Бурятская антропонимия. Новосибирск, 1987 ғ.т.б.

2 Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965, 20-27-б.

3 Жанузақов Г. Лично-собственные имена в казахском языке. АКД Алма-Ата, 1960, 14-17-б.

фонетика-морфологиялық системасына қәм диалектик өзгешеліклеринс жан-жақлама лингвистикалық таллаў ислеген.¹ З.Садыков азербайжан меншикли атларының қурылысын жай, дөрэнди қәм қурамалы деп үшке бөлип қарайды. Олардың морфологиялық, лексикалық қәм семантикалық жасалыў усылларын ашып көрсеткен.²

Түркий тиллериндеги адам атларының қурылысы бойынша усындай пикирлер Т.Кусимова,³ А.Г.Шайхулова⁴, В.У.Махпиров⁵, қ.т.б. миинетлеринде де ушырасады.

Ҳақыйқатында да, қайсы бир тилдеги адам атлары дүзимин алып қарасақ та, қурылысы жағынан жай, қурамалы дөрэнди болып топарларға бөлинсди. А.В.Суперанская қәр қыйлы Ҳинд-Европа тиллериндеги меншикли адам атларының қурылысы дәстүрий жақтан қурамалы қәм апелятивлик болады деп тастыйықлайды⁶. К.М.Мусаев түркше антропонимлер қурылысы жағынан жай қәм қурамалы болып бөлинетуғынын көрсетеди.⁷ Дүнья тиллериндеги меншикли адам атлары грамматикалық қурылысы жағынан усындай бирдей классификацияға ийе болғаны менсн, қәр бир тилдеги қойылған меншикли ат сол тилдиң ишки нызамлылықларына бағынады.

Басқа түркий тиллер сыяқлы, қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары грамматикалық қурылысы жағынан жай қәм қоспа болып екиге бөлинсди.

ЖАЙ АДАМ АТЛАРЫ

Жай адам атлары бир жай сөзден жасалып, түбир (қосымтасыз) қәм дөрэнди (қосымталы) меншикли адам атлары болып екиге бөлинсди.

1 Саттаров Г.Ф. Антропонимия Татарской АССР.АҚД.Казань, 1975, 20-44-б.

2 Садыков З.А. Личные имена в азербайджанском языке. АҚД.Баку, 1975, 20-28-б.

3 Кусимова Т. Древнебашкирские антропонимы. АҚД. Уфа,1975, 37-55-бет.

4 Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. АҚД. М., 1978, 18-19-бет

5 Махпиров В.У. Собственные имена в памятнике XI в. "Девону лугат - ит-тюрк" Махмуда Кашгарского.АҚД.Алма-Ата, 1980, 24-28-бетлер.

6 Суперанская В.А. Структура имени собственного...,63-б

7 Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М., 1984.219-б.

Түбир меншикли адам атлары

Түбир меншикли адам атлары морфемаларға ажыратыуға болмайтуғын сөзлерден жасалып ҳәзирги қарақалпақ антропонимлери қурамының ең аз бөлегин қурайды. Олардың көпшилиги ески түркий ҳәм түпкиликли қарақалпақ тилинің лексикалық қатламларынан, ал айырымлары басқа тиллерден келип кирген сөзлерден ибарат. Қарақалпақ тилиндеги түбир меншикли адам атлары атлық, келбетлик, рәуиш ҳәм фейил сөз шақапларынан жасалады.

1. Атлықлардан жасалған меншикли адам атлары

Бундай адам атлары абстракт ҳәм конкрет атлықлардан бола береді.

1) абстракт атлықлардан жасалған адам атлары нәрестеге ҳәм оның келешегине ишки ҳәм сыртқы орталықларға болған тилек, әрманларға байланыслы болып келеді:

а) ҳаял-қызларға байланыслы: Ажар, Дәме, Ләззет, Мийрас, Миясар, Муҳаббат, Салтанат, Тәрбия, Үмит, ғ.т.б.,

б) ерлерге байланыслы: Ғайрат, Дабыл, Дәрман, Дәўран, Қуўат, Мақсет, Маман, Медет, Мурат, Нәўбет, Нийет, Нызам, Өмир, Пана, Сабыр, Ықлас ғ.т.б.;

в) ортақ атлар: Базар, Бахыт, Дәўлет, Қурбан, Ырыс, Ақыл ғ.т.б.

2) конкрет атлықлардан жасалған адам атлары, тийкарынан алғанда, салыстырыў, теңеу сыпатындағы тилеклерге байланыслы қойылады:

а) ҳаял-қызларға байланыслы: Айна, Алма, Алтын, Анар, Айдын, Гәўҳар, Гүмис, Жулдыз, Жыға, Қамар, Лала, Парша, Набат, Перде, Тоты, Туйғын, Тумар, Ҳинжи, Шолпан ғ.т.б.

б) ерлерге байланыслы: Айдар, Алмас, Арал, Балта, Батыр, Бүркит, Қошқар, Едил, Палўан, Пияз, Полат, Саат, Султан, Темир, Тоғай ғ.т.б.;

в) ортақ атлар: Генже, Орал, Орын ғ.т.б.

2. Келбетликлерден жасалған меншикли адам атлары

Бул атлар ҳәр-қыйлы түр-түси, сын-сымбатты билдиретуғын сөзлерден жасалып, көбинесе ҳаял-қызларға қойылады:

а) җаял-қызларға байланыслы: Шийрин, Ҳасыл, Сулыў, Жупар, Гөззал, Арыў, Аппақ җ.т.б.;

б) ерлерге байланыслы: Сары, Мыржық җ.т.б.

3. Рәуишлерден жасалған меншикли адам атлары

Рәуишлик меншикли адам атлары җал-жағдайды, белгини, сапаны билдиретугын сөзлерден жасалады:

а) җаял-қызларға байланыслы: Раўшан, Қайыл, Дүзиў, Әширепи җ.т.б.;

б) ерлерге байланыслы: Узақ, Түүел, Салық, Бақый, Асқар, Артық, Аңсат, Саламат җ.т.б.

в) ортақ атлар: Есен, Аман, Раҳат җ.т.б.

4. Фейиллерден жасалған жай меншикли адам атлары

Қарақалпақ тилиндеги фейил тийкарлы жай меншикли адам атлары көбинесе буйрық мейил формасынан жасалады: Тоқта, Сағын, Жадыра җ.т.б. Бундай фейиллик жай меншикли адам атлары қарақалпақ тилинде аз ушырасады.

Улыўма алғанда, җәзирги қарақалпақ тилинде жай түбир меншикли адам атларының оғада аз екенлиги көринеди. Бирақ бул жай меншикли адам атлары қоспа меншикли адам атларында өнимли қолланылады.

Дөрэнди меншикли адам атлары

Қарақалпақ тилиндеги жай меншикли адам атларының құрамында, тийкарынан алғанда, атлық, келбетлик, фсйил сөз жасаўшы қосымталар җәм сеплик, бетлик, тартым, көплик жалғаўлы сөзлер ушырасады.

а) Атлық формалы атлар

I. -ман//-мен, -пан//-пен -бан//-бен қосымтасы җәзирги қарақалпақ тилинде атлық сөзлер жасаў менен бирге адам атларында да өнимли қолланылады җәм түбир ямаса дөрэнди түбирден аңлатылған предметти сақлаўшы яки сол объектке қараўшы адамды аңлатады: қаразбан, бағман, жылқыман, дәр-ўазаман, қалтаман җ.т.б. Ал адам атларында тек түбир сөзлердиң соңында қолланылады: Айман, Байман, Бегман, Елман, Ерман, Қалман, Қараман, Қулман, Таўман, Тойман, Улман,

Бекпан, Еспан, Сулыұпан, Таспен, Нарман җ.т.б. Ол басқа тиллерден кирген антропонимлик тийкарлардың соңында да келеди: Дилман, Гүлман (Гүлпан), Пирман, Сейтпан (Сейтман), Серман, Доспан, Меҳрибан җ.т.б. Бул аффикстин дөренди түбирге жалғаныуы арқалы жасалған меншикли адам атлары җәзирги тилде жоқтың қасында: Ҳүрли-ман.

Т. Жанузақов-ман// -мен, -бан// -бен// -пан// -пен қосымталарының барлық түркий тиллериндеги топонимлерде, этнонимлерде, антропонимлерде җәм космонимлерде сақланғанлығын айта келип, олардың келип шығуы жөнинде җәр қыйлы пикирлериниң бар екенлигин көрсетеди. Мәселен, М.Қашғарий бул аффикстин парсы тилиндеги "монанд" (уқсас, сыяқлы, яңлы) сөзинен алынғанлығын, Н. Аристов ман, бан жер, ел мәнисин билдиретуғынлығын, С. А. Аманжолов ман араб тилинде адам мәнисин аңлатып, соңынан аффикске айланғанлығын көрсеткен. Бизин пикиримизше, соңғы С.А.Аманжоловтың пикири дыққатқа ылайықлы, себеби бул аффикселер җәзирги қарақалпақ тилиндеги ғалабалық атлықларға жалғанып кәсип ийесин билдиреди җәм адамға байланыслы түсиникти аңлатады: бағман (бағшылық пенен шуғылланыушы адам), жылқыман (жылқы бағыушы адам) җ.т.б. Ал, адам атларында келгенде кәсип ийеси түсиниги емес, ал адамның социаллық жағдайы, ишки җәм сыртқы өзгешеликлери җ.т.б. түсиниледи: Байман (бай адам, киси), Елман (ел адамы, ийеси), Ерман (ер киси), (қаллы адам), Гүлман (гүлдей сулыу адам), Доспан (дос киси, адам), Меҳрибан (мийримли адам) җ.т.б.

2. -лан// -лен қосымталары қарақалпақ тилинде атлық жасаушы қосымта ретинде гезлеспейди, тек адам атларында ғана көбирек көзге түседи: Байлан, Ерлан, Нурлан, Беглан. Олардың этимологиялық төркини белгисиз, ол ески түркий тиллеринде җәм қарақалпақ тилинде арыслан, қоблан сыяқлы сөзлерде ушырасады.

Бизин пикиримизше, бул аффикс қытай тилиндеги -лан сөзинен алынған болуы итимал. Қытай тилинде бул сөз "жас жигит" деген мәнини аңлатады җәм адам аты ретинде қолланылады.² А.Н.Кононов оғул, оғлан, олан сөзлериниң³ әулад; жас, бала, бөке мәнилеринде келетуғынлығын көрсетеди³. Демек, бул аффикс дәслеп әулад, бала улыуа адам мәнисинде қолланылып, соңынан аффикслик хызметке өткен.

1 Жанузақов Т. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982, 112-113-б

2 Баранова З.И., Гладков В.Е., Жаворонков В.А., Мудров Б.Г. Кигайско-русский словарь. М., 1980, 142-бет

3 Кононов А.Н. К этимологии слова огул "сын"-Филология и история монгольских народов. Памяти академика Б.Я.Владимирцева М., 1958, 175-бет.

3. -лық// -лик, -шылық қосымталары -лық// -лик қосымтасы түбір хәм дөрсенди рәуиш, келбетлик, модаль сөзлерге жалғанып қарақалпақ тилинде меншикли адам атларының қурамында сийрек қолланылады: Тынышлық, Аманлық, Теңлик, Жақсылық Барлық ғ.т.б. - шылық қосымтасы адам атларында жүдә сийрек: Жайшылық. Ал -лық// -лик аффикси басқа түркий халықларының антропонимлеринде өнимли қолланылады: Қаз: Аналық², Аталық, Муңлық, Барлық, Жақсылық¹, башқ.: Сатлық, Туйлық²; азерб.: Шадлық, Шәнлик³ ғ.т.б.

4. -ыс// -ис, -ыш// -иш қосымталары фәйилдің өзлик дәреже формаларына жалғанып адам атларын жасайды: Ағыс, Жеңис, Жүгинис, Жубаныш, Қуұаныш, Сүйиниш ғ.т.б.

5. дас// дес(-таш), -лас// -лес аффикслери қарақалпақ тилинде атлықларға жалғанып ортақлық, шериклик, бирисликлик мәнилерди аңлатады хәм төмендеги меншикли адам атларында ушырасады: Жолдас, Қолдас, Аташ (Атташ// Атлас), Тилеўлес// Тилеклес, Төрелес -дас// -дес, -лас// -лес, -даш// -таш қосымталы адам атлары басқа туркий халықларда да ушырасады: қаз: Жолдас, Андас, Ерлес, Тилеўлес⁴; башқ.: Юлдаш, Қосташ, Бәйгеләш, Айдаш, Уядаш, Алдаш⁵ қырғ.: Адаш, Жолдош, Қолдош, Мендеш⁶ ғ.т.б., өзб.: Йулдош, Қулдош, Элдош⁷; азерб.: Йолдош, Гардаш⁸.

С.Н.Муратов -таш// -даш аффиксиниң алтай тиялес халықларда хәр қыйлы фонетикалық формаларда келетуғынлығына хәм шығыў тегине байланыслы арнаўлы пикир жүргизеди. Ол -таш// -даш қосымтасы дос, жолдас, таныс мәнилерин аңлататуғын сөзлерден пайда болған деген пикирди билдиреди⁹. Ал Б. А. Серебренников хәм Н. З. Гаджиевалар -таш// -даш қосымтасының шериклик мәнисинде келетуғынлығын айта келип, олардың биринши компоненти -та/-тә — орын сеплиги, скинши компоненти болса, көпликти билдиретуғын жәмлеў аффикси скенлигин көрсетеди¹⁰. А. Н Кононов бул қосымталар жөнинде

- 1 Жанузақов Т. Лично-собственные имена ..., 15-б
- 2 Қусимова Т. Древнебашкирские антропонимы ..., 40-б
- 3 Садыков З. А. Личные имена в азербайджанском языке, 23-б
- 4 Жанузақов Т. Лично-собственные имена ..., 15-б
- 5 Қусимова Т. Древнебашкирские антропонимы ..., 45-б
- 6 Қырғыз адам атларының сөздүгү, /дүзиўши Шералы Жапаров). Фрунзе, 1979, 32, 140, 197-б
- 7 Бегматов Э. Ўзбек исмлари. Тошкент, 1991, 17-б
- 8 Садыков З. С. Личные имена ..., 23-б
- 9 Муратов С. Н. О тюркских аффиксах -таш// -даш и турук// -дурок в свете данных других алтайских языков.- Проблема общности алтайских языков. Л., 1971, 332-336-б
- 10 Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, 100-б

ҳэр қыйлы пикирлерди келтиреди. Мәселен, К.Г. Залеман -даш// -деш қосымтасы ски компоненттен: -да /орын сепл/, эш (дос, жолдас) туратуғынлығын көрсеткен. Ж.Дени -даш қосымтасы адаш (жолдас, дос) сөзинен алынған дейди. А.А. Зайончковский ҳәм А. Г. Гулямовлар бул қосымтаның биринши компоненти -да// ла фейил жасаўшы, екинши компоненти -с (-ш) шериклик дәреже ҳәм ҳәрекет атын билдириўши аффикси деген пикир жүргизеди. Усы пикирлерден жуўмақ шығара отырып, А. Н. Кононов -дош қосымтасын ортақлықты, биргеликти билдиретуғын қосымталар қатарына киргизеди ҳәм оның орыс тилиндеги "со" преффикси менен "одно,едино" компоненти менен мәнилес болып келетуғынлығын көрсетеди. ватандош-соотечественник, замандош-современник, синфдош-одноклассник ғ.т.б.

Бизиң пикиримизше, А.А.Зайончковский ҳәм А.Г.Гулямовлардың пикирлери дыққатқа ылайық. Ҳақыйқатында да, -да// -ла — фейил жасаўшы (пикирле, жолда//жолла, қолда// қолла ғ.т.б.) -с// -ш шериклик дәреже ямаса ҳәрекет атын билдирип, атауыш ҳәм фейил сөзлерди жасаиды.

б. -ў аффикси фейил түбирлеринс жалғанып, ис-ҳәрекет, процесс атларын аңлататуғын дәренди атлықлар жасайды ҳәм тилек, өтиништи билдирип меншикли адам атларында қолланылады: Тилеў (тилек), Суйеў, Сайлаў, Елеў ғ.т.б.

Қарақалпақ тилинде дәренди меншикли адам атларында атлық жасаўшы -стан, -зар, -к, -қ, -им, -мек аффикслери де ушырасады. -Стан, -зар қосымталары предметлерге сай орынлық мәни билдирип, Гүлистан, Гүлзар, Лалазар сыяқлы меншикли адам атларында ушырасады, ал -к, -қ, -им, -мек қосымталары фейиллерге жалғанып Төлек, Тоңқылдақ, Билим, Ермек сыяқлы адам атларында қолланылады. Бул қосымталар қарақалпақ меншикли адам атларының қурамында өнимтиликке ийе емес.

б) Келбетлик формалы атлар

Қарақалпақша меншикли адам атларының қурамында төмендеги келбетлик жасаўшы қосымталар ушырасады: -лы// -ли, -ын// -ин, -қын// кин, -гөй.

Қарақалпақша меншикли адам атларының қурамында -лы// -ли қосымтасы атлық ҳәм атауыш фейил формаларынан

1 Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка М.Л.,1960. 107-108-б; Грамматика современного турецкого литературного языка. М.Л.,1956,104-б

сон жалғанып адам атларында кен қолланылады: Бахытлы, Жоллы, Қойлы, Қутлы, Назлы, Шашлы, Ырысly, Гүлли, Қаллы, Меңли, Өтеўли, Тилеўли ғ.т.б.

Көпшилик илимпазлар -ли // -лы қосымталарын -лық// -лик- лығ// -лиғ қосымталары менен бир деп қарайды ғәм олардың әйемги түркий тиллеринде қатар қолланғанлығын көрсетеди;

-лық-лиғ // -лик (лиғ) қосымталары Махмуд Қашғарийдің мийнетинде де адам атларының құрамында ушырасады: Қарғалиғ, Қут-луғ, Қара-лук. Бул аффикс басқа түркий халықлардың антропонимлеринде де қолланылады: өзб.: Туйли, Нурли,² қырғ.: Боталы, Майлы³, азерб.: Назлы, Телли, Зәрли, Қуллу, Санлы⁴. Т.Жанузақов -лы // -ли, -ды// -ди, -ти// -ты аффикслериниң қазақша урыў, қәўим ғәм жер-суў атларында жийи-жийи ушырасатуғынлығын көрсетеди;⁵

-ын// -ин қосымтасы қарақалпақ тилинде өнимли емес, көбинесе феийллерге жалғанып атлық жасайды: жыйын, жаўын, егин, түйин, тығын ғ.т.б.

Т.Қусимова бул аффикстин шығысы моңғолша, ол монғол тилинде атлықтан келбетлик жасаўшы деп көрсетеди, ал башқурт тилинде тек антропонимлерде ғана ушырасатуғынлығын айтады: Атан, Абзан, Абан, Тәпән, Қосан, Сартан⁶ ғ.т.б.

-ын// -ин қосымтасы қарақалпақ антропонимлериниң құрамында да көзге түседи: Еркин -ерк (атл)-ин. Жарқын -жарқ (атл)-ын;

-қын // -кин қосымтасы. А.Н.Кононов бул қосымтаның да атлық⁷ ғәм келбетлик жасаушы хызметте келетуғынлығын көрсеткен .

Түркий тиллерин изертлеўши гейпара илимпазлар бул қосымтаны -қан// -ған (-кән// -гән) қосымталары менен бирге феийллерден келбетлик жасаўшы қосымталар қатарында қарайды.⁸ Қарақалпақ тилинде -қын// -кин қосымтасы өнимсиз

1 Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. том II, Фонетика и морфология. М., 1952, 195-б; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.Л., 1960, 147-бет; Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, 115-бет.

2 Бегмагов Э. Антропонимика узбекского языка ..., 20-б

3 Кыргыз адам атларының сөздугу ..., 102-229-б.

4 Садыков З.А. Личные имена в азербайджанском языке, 23-б

5 Жанузаков Т. Основные проблемы ..., 72-б.

6 Қусимова Т. Древнебашкирские антропонимы ..., 48-б.

7 Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка ..., 121, 122, 152, 153 -б.; Грамматика современного узбекского литературного языка. М.Л., 1960, 120-156-б.

8 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, 122-б.

қәм қарақалпақша адам атларында тилек мәнісін аңлатып келеді; Өскин, Тасқын;

-гөй қосымтасы парсы тилинен өзлестірілісін¹ қәм атлықларда жалғанып предметтің белгилі бір нәрсеге бейим-лилизін аңлатады: арзагөй, ақылгөй ғ.т.б. Қарақалпақ тилинде адам атларында жүдә сийрек ушырасады: Дәмегөй.

в) Фейил формалы атлар

Қарақалпақша жай дөрөнди меншикли адам атларының құрамында қазирги қарақалпақ әдебий тилине тән болған фейил қосымталарының барлық түрлері дерлик ушыраса бермейди. Оларда әсиресе басқа сөз шақаптарынан фейил жасаушы қосымталар жүдә аз. Қазирги қарақалпақ меншикли адам атларында фейил жасаушы аффикслер қолланылмайды, тек оның айырым бетлик, дәреже, мейил, мәхәл формалары, бетлик емес формалары ушырасады.

1. Фейилдің бетлик формалары. Қарақалпақ тилинде адам атларында көбинесе I-беттің көплик формасы қолланылады: Өлмесек.

Әсиресе өткен мәхәлдің I-бет көплик сан формасы қарақалпақша меншикли адам атларында жиий қолланылады. Бундай атлар көбирек экспрессивлик-эмоциональқ реңкке, түске, сыпатқа ийе болып келеді: Жубандық, Қууандық, Сағындық, Сүйиндик, Тойдық, Үзилдик, Ымсындық ғ.т.б.

2. Фейилдің дәреже формалары. Өзлик дәреженің -н, -ин аффикслері тийкар фейиллерге жалғанып келеді: Жасан (жаса+н), Сүйин (сүй+ин). Бул атлар Жасандық, Сүйиндик сыяқлы атлардың қысқарған түрі болып табылады. -л// -ыл қосымталары көбинесе тийкар фейиллерге жалғанып, адам атларында тилекке байланыслы экспрессивлик мәні билдиреди: Дүзел, Орал, Қурал, Оңал, Теңел, ғ.т.б. Бул атларға айырым аффикслер қәм антропокомпонентлер жалғаныуы арқалы жаңа адам атлары да жасалыуы мүмкин: Жаңыл—Жаңылай, Жаңылсын, Дүзел—Дүзелбай, Орал—Оралхан, Оралбай, Қурал—Қуралбай, Теңел—Теңелбай, Оңал—Оңалсын ғ.т.б. Қарақалпақ тилинде Оңал деген аттың Оңай формасы да ушырасады.

Шериклик дәреженің -с, -ис, -ес аффикслері тийкар фейиллерге жалғанып, адам атларында тилек мәнісін аңлатады: Жалғас, Жарас, Жетес.

1 Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, том II, Фонетика и морфология. М., 1952, 191-б.

Өзгелик дәрежениң -қар//-кер, -ғар//-гер аффикслери қарақалпақша меншикли адам атларында субъекттиң өтиниш, тилеклерин билдиреди: Жеткер (бала ержеткендеги қууанышлы ўақыяларға жеткериў тилегинде), Оңғар (истиң оңына айланыўын тилеў мәнисинде) ғ.т.б.

3. Фейилдиң мейил формаларынан адам атларына буйрық мейилдиң -сын//-син аффикси көбирек ушырасады. Ол меншикли адам атларына тийкар ҳәм дөрэнди фейиллерден кейин жалғанып, адамның өтиниш тилеклерин билдиреди ҳәм өнимли қолланылады: Төлесин, Турсын, Өтесин, Тоқтасын, Ондасын, Қойсын, Жеткерсин, Жаңылсын ғ.т.б.

4. Фейилдиң мәҳәл формаларының анық өткен мәҳәлдиң III-бет -ды//-ди аффикси тийкар ҳәм дөрэнди фейиллерге жалғанып, меншикли адам атларында субъект тәрәпинен тилекке, өтинишке байланыслы орынланған, ис-қәрескетти билдирип келеди: Турды, Берди, Табылды ғ.т.б. Бул формалар қоспа меншикли адам атларында өнимли қолланылады: Турдымурат, Бердибай ғ.т.б.

5. Қарақалпақ тилинде меншикли адам атларында ең өнимли қолланылатуғын бетлик емес формасы келбетлик фейилдиң -ған//-ген, -қан//-кен аффикси болып табылады. Бул аффикстиң ески жазба нусқаларында ушырасатуғын -мыс//-мис формалары да ҳәзирги гейпара меншикли адам атларының қурамында сақланған.

-ған//-ген, -қан//-кен аффикслери қарақалпақша меншикли адам атларында тилекке байланыслы ис-қәрескетти билдиреди: Болған, Тилеген, Турған, Толған, Тоқтаған, Тойған, Төлеген, Медеген, Есиркеген, Жебеген, Жайылған, Жарылқаған, Байытқан, Жубатқан, ғ.т.б. Бул формалар ҳәзирги өзбек, қырғыз, башқұрт, татар тиллеринде меншикли адам атларында да өнимли қолланылады.

Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атларының қурамында келбетлик фейилдиң ески -мыс//-мис формалары сийрек гезлеседи. Ески түркий жазба естеликлеринде -мыш//-миш, -мыс//-мис қосымталары өткен мәҳәлдеги келбетлик фейил жасаўда қолланылған. Мысаллар: анта қалмыш¹ қаған болмыс,² тизлиги шөкирмиш³ ғ.т.б. Бул қосымталар әйемги түркий тиллеринде меншикли адам атларының қурамында да

1 Малов. С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л, 1951, 28-б.

2 Сонда, 29-б.

3 Сонда 129-б.

ушырасады: Турмыш-Тимур¹, Оғдулмыш,² Оғдурмыш,³ Көсямиш⁴ ғ.т.б.

Бул ески формалы адам атлары қазирги қарақалпақ антропонимлериниң қурамында -ған//-ген қосымталарының синоними сыпатында сақланған:

Төлемис//Төлеген, Тоқтамыс//Тоқтаған, Өтемис//Өтеген, Тилемис//Тилеген ғ.т.б.

б. Қарақалпақша дөренди меншикли адам атларының қурамында қал фейилдиң -п, қосымтасы жийи гезлеседи.

Бул адам атлары тилек, өтинишке байланысly болған ис-қәрекеттиң орынланыўын аңлатады: Төлеп, Тилеп, Сақлап, Өтеп, Жарылқап, Есиркеп, Аяп ғ.т.б. Слардың көпшилиги Төлепберген, Тилепберген, Сақлапберген, Өтепберген, Аяпберген сыяқлы қысқарыўынан пайда болған.

г) Меншикли адам атларындағы сөз өзгертиўши қосымталар

Қазирги қарақалпақша меншикли адам атларының қурамында айырым сеплик, тартым қәм көплик жалғаўлары да ушырасады. Бирақ олар адам атлары ушын тән өнимли формалар емес.

Сеплик жалғаўлары адам атлары нәрестениң тилекке байланысly пайда болыўына ямаса оның келешек өмириниң ләззетте болыўына байланысly мәнилерди аңлатады. Мәселен, Достан дос тилегине байланысly, Бағда нәрестениң өмириниң ләззетте болыўына байланысly уғымды билдиреди.

Тартым жалғаўының I-бет бирлик сан формасы адам атларының қурамында көбирек ушырасады. Олар құрметлеўге, еркелетиўге байланысly пайда болған («Субъектив бақа формаларын» қараңыз).

Қарақалпақ тилинде -лар//-лер, аффикси еки компонентли меншикли адам атларының қысқарған түри сыпатында гезлеседи. Мәселен, Беглер аты атақ мәнисин аңлататуғын бег сөзиниң көплик формасы болып, нәрестеге беглердиң ең жоқарғы беги болсын (Беглербек) деген нийетте қойылған. Сондай-ақ Қызлар деген ат Қызларғүл деген еки қурамлы аттың қысқарған түри

1 Сонда, 211-б.

2 Сонда, 229-б.

3 Сонда, 229-б.

4 Сонда, 275-б.

болып, мәниси бойынша қызлардың ең сулыў, гөззал гүли болсын деген тилекти билдиреди.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги дөренди жай меншикли адам атларының қурамында сөз жасаўшы ҳәм сөз өзгертиўши қосымталар да кең қолланылады.

д) Қысқарған ҳәм субъектив баға формалы меншикли адам атлары

Бир қурамлы көп буўынлы ҳәм еки ямаса үш қурамлы меншикли адам атлары барлық дүнья тиллеринде ауызеки сөйлеў тилинде толық айтылыу менен бирге қысқартылып та айтыла береді. Ауызеки сөйлеу тилиндеги адам атларының қысқартыу қубылысын алымлар ҳәр қыйлы топарларға бөлип қарайды. Қысқартыу гейпара дара сөзлерден болған меншикли адам атларының қурамындағы айырым сеслердин, буўынлардың, морфемалардың түсип қалыўы нәтийжесинде ямаса қоспа меншикли адам атларының қалеген бир компонентиниң түсип қалыўы, яки меншикли адам атындағы соңғы буўынлардың, компонентлердин, морфемалардың түсип қалып, орнына «субъектив баға» мәнисин аңлатыўшы аффикслердин қосылыўы нәтийжесинде пайда болады. Ә. Бегматов өзбек тилиндеги меншикли адам атларының қысқартыу қубылысында тийкарғы еки фактти көрсетеди: 1) Меншикли адам атына еркелестиўши мәни бериў арқалы; 2) Адам атын айтыўды, жеңиллестириў мақсетинде (әсиресе қоспа меншикли адам атларын)¹ Г. Ф. Саттаров татарша меншикли адам атларының қысқартыуында еки түрли усылды көрсетеди:² 1) Субъектив баға мәнисин аңлатыўшы аффикслер арқалы; 2) Адам атларының гейпара сеслердин, буўынлардың, компонентлердин қысқартыуы нәтийжесинде. А. В. Суперанская қысқарған адам атлары менен еркелестиўши ҳәм субъектив баға формалы меншикли адам атлары арасындағы айырмашылық ҳаққында түсиниктиң еле де жетерли дәрежеде анық еместигине тоқтайды. Бул ҳаққында оның төмендеги пикири дыққатқа ылайық: «Киширсейтиўши» терминиде «еркелестиўши» термини сыяқлы сөйлеўшиниң аталған нәрсеге субъективлик қатнасын билдиретуғын болғанлықтан, оны адам атларын қысқартыў процессин билдириў ушын қолайлы деп қараўға болмайды. Қысқартыўдың тийкарғы идеясы—оны

1 Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965, 21-бет

2 Саттаров Г. Ф. Антропонимия Татарской АССР. Казань, 1975, 39-40-б.

қолланыўды жеңиллестириў. Қәлеген сөзлер қысқарыўы мүмкин, ал меншикли атларда олар биреўге қаратылып айтылатуғын болғанлықтан жийи қолланылады. Атлардың қысқарыўы—бул биринши гезекте структуралық, морфологиялық ҳәм ҳақыйқый объектив процесс, ал субъективлик баға пүткиллей басқаша жобадағы фактор, эмоционаллық, социаллық, психологиялық ҳәм терминнің өзиниң көрсеткениндей, ҳәмме ўақытта субъективлик жобадағы фактор»¹. Бизиң пикиримизше, қысқарған меншикли адам атларын олардың қурамындағы айырым сеслердин морфемалардың, компонентлердин түсип қалыўы арқалы, ал субъектив баға формалы меншикли адам атларын еркелестиўши, киширейтиўши, ҳүрметлеўши аффикслердин ҳәм аффикслик мәниге өткен сөзлердин (аффиксоидлардың) жалғаныўы арқалы пайда болған деп айырып қарағанымыз жөн.

ҚЫСҚАРҒАН МЕНШИКЛИ АДАМ АТЛАРЫ

Қарақалпақша меншикли адам атлары төмендеги фонетикалық ҳәм грамматикалық өзгерислер арқалы қысқартылып бериледи:

а) сөз ортасында айырым сеслер түсип қалады:

Гүләсен (Гүлхәсен), Шазада (Шахзада), Турсымурат (Турсынмурат), Бийбайша (Бибиайша), Улбосын, Ербосын (Улболсын, Ерболсын), Әмет (Ахмет), Мамыт (Махмуд) ҳ.т.б.

б) айырым морфемалар ҳәм буўынлар түсип қалады:

Қалхан (Қаллыхан), Қалқораз (Қаллықораз), Гүлай (Гүлайша), Гүлбий (Гүлбийби), Гүлзий (Гүлзийра, Гүлзийба) ҳ.т.б. Мухаммед аты қарақалпақ тилинде төмендегише қысқарған: Мәшерип (Мухаммедшерип), Мәтинияз (Мухаммеднияз), Мәмбет (Мухаммед), Айымбет (Аймухаммед), Дилимбет (Дилмухаммед), Қосымбет (Қосмухаммет) ҳ.т.б.

в) қоспа меншикли адам атларының соңғы компоненти қысқарады: Хәбийип (Хәбийбулла), Әбли (Әбдинасыр, Әбдинияз), Мурат (Муратбай), Бағда (Бағдагүл), Базар (Базарбай) ҳ.т.б.

г) қоспа меншикли адам атларының дәслепки компоненти қысқарады: Насыр (Әбдинасыр), Нияз (Әлнияз), Шерип (Мухаммедшерип) ҳ.т.б.

2. Субъектив баға формалары. Субъектив баға формаларының тил билимиңдеги хызмети жөнинде ҳәр қыйлы пики-

¹ Супераанская А. В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. М., 1969. 127-б.

рлер айтылған. Р. Қунғуров өзбек тилинде субъектив баға формаларының ҳәр қыйлы терминлер арқалы қолланып жүргенлигин айта келип, олардың сөз жасаўшы, сөз өзгертиўши, форма жасаўшы қосымталардан айырмашылық белгилерине кең түрде тоқтайды, бул терминлердин ҳәр қыйлы болыўына қарамастан, билдиретуғын мәнилери бир деп қарайды. Сонлықтан ол булардың ҳәммесиниң орнына «Субъектив баға формалары» термининиң алынғаны мақул деп есаплайды ҳәм субъектив баға формаларының сөз жасаўшы, сөз өзгертиўши, форма жасаўшы аффикслерден айырмашылығы сөйлеўшиниң объектив барлыққа ҳәр қыйлы қатнасларын, баҳасын, яғный еркелетиўши, киширейтиўши, ҳүрметлеў мәнилерин билдириўинде екенлигин дәлийлли мысаллар менен түсиндиреди¹.

Субъектив баға формалары өзлери жалғанған сөзге эмоционаллық-экспрессивлик түс береді, олар сөйлеўдин көркем ҳәм тәсирли болыўы ушын хызмет етеди.

Субъективлик мәниге ийе формалар басқа сөз жасаўшы ҳәм сөз өзгертиўши аффикслерден өзиниң адамға ямаса предметке эмоционаллық-экспрессивлик түс бериў қәсийети менен парықланады. Бул формалар еки түрли усылда билдириледі: 1. Аффиксация усылы; 2. Эмоциональ характердеги сөзлердин қосылыў усылы.

а) Аффиксация усылы. -дай (-тек) аффикси қарақалпақ тилинде тийкарынан атаўыш сөзлерге жалғанып, предметтиң түр-түсин, келбетин, сымбатын ҳ.т.б. қәсийетлик белгилерин билдиреди, ал адам атларында болса, еркелетиў хошаметлеў мәнисинде қолланылады да көбинесе ҳаял-қызларға байланыслы айтылады: Айдай, Палдай ҳ.т.б. Соның менен бирге -дай аффиксиниң ески түркий тиллериндеги -тек формасының да қарақалпақша адам атларында сақланғанлығын көриўге болады: Айтек.

-ша// -ше тилимизде түбир атлықларға жалғанатуғын өнимли аффикслердин қатарына киреди ҳәм адам атларында келгенде -дай аффикси менен жақындай сезиледи: Айша (Айдай), Гүлше (Гүлдей), Улша (Улдай) ҳ.т.б. Ол көбинесе ҳаял-қызлардың атларына жалғанып өнимли қолланылады: Айша, Айымша, Гүлайша, Орынша, Ханша, Айханша ҳ.т.б.

-ш, -аш// -еш, -ыш// -иш- аффикслери киширейтиў, еркелетиў мәнисине ийе болып, адам атларын қысқартыўда пайдаланылады. Бул аффикслер қарақалпақ тилинде ерлерге ҳәм

¹ Қунғуров Р. Субъектив баға формалариниң семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980, 33-53-бетлар.

қаял-қызларға байланысly адам атларының құрамында өнимли қолланылады. Аллаш, Балташ, Бекиш, Жумаш, Жубаныш, Қууаныш, Нурыш, Қутыш, Өтеш, Палұаш, Сапаш, Султаш, Әйтеш, Бабаш, Ермаш, Жақаш, Қурбаш, Төреш, Турдыш, Аллаш (ер адамларға байланысly); Аймаш, Алмаш, Бағлаш, Бийбиш, Гүлаш, Кәмиш. Мырзаш, Ораш, Тоқташ, Перлеш, Сапаш, Сарлаш, Сырғаш, Бийбиш, Гүлпаш, Дәмеш, Мәрияш ғ.т.б. (қаял-қызларға байланысly). Ал -екеш қосымтасы компонентине жалғанып еркелетиу мәнисин аңлатады. Бул аффикс құрамы бойынша еки қосымтаның биригиуинен жасалған, -еке- құрметлеу мәнисинде, скиншиси -ш- киширсеитиу, еркелетиу мәнисинде. Қарақалпақ адам атларында ол айтарлықтай өнимли емес: Өрекеш, Нурекеш, Баекеш ғ.т.б.;

-м, -ым//-им аффикслери қарақалпақ тилинде тартым категориясының биринши бетиниң көрсеткиши. Адам атларында бул аффикслер адамның ишки эмоционаллық сезимлерин билдирип, ер қәм қаял-қызлардың атларында еркелетиу мәнисин билдиреди қәм өнимли қолланылатуғын аффикслердиң қатарына киреди: Бегим, Палым, Пирим, Турым, Сатым, Сәдим, Сейтим, Дәуим, Дилим, Досым // Дошым, Ерим, Есим // Ешим, Жақсым, Қутым, Нурым, ғ.т.б. (ер адамларға байланысly); Айым, Бағым, Гүлим, Назым, Улым, Үрим, Сәнем, Гүлсим, Назлым, Ханым ғ.т.б. (қаял-қызларға байланысly);

-дан//-ден, -тан//-тен аффикслери шығыс сеплик формалары болып, қоспа меншикли адам атларының скинши компоненти қысқарғанда биринши компонентке жалғанып еркелетиу мәнисинде қолланылады: Сердан (Сермухаммед), Сералы, Сержан ғ.т.б. сыяқлы қоспа атлардың қысқарыуы; Байдан, Баймурат, Байымбет, Байжан ғ.т.б. сыяқлы қоспа атлардың қысқарыуынан; Қалтан (Қалмырза, Қаллықораз, Қалжан ғ.т.б.); Тойдан (Тойдық, Тойназар ғ.т.б.), Айдан (Айымгүл, Аймурат, Айжамал, Аймырза ғ.т.б.). Бул аффикс меншикли адам атларының құрамында айтарлықтай өнимли емес;

-ет қосымтасы киширсеитиу, еркелетиу; мәнисине ийе болып, адам атларының скинши компоненти қысқарғанда биринши компонентке жалғанып субъектив мәниге ийе болады: Сәмет (Сәмендер), Бекет (Бескимбет, Бескмырза, Бескназар ғ.т.б.); Жәмет (Жәмил, Жамал, Жамурат ғ.т.б.); Есет (Есназар, Есқабыл, Есжан ғ.т.б.); Аймет (Айымбет, Аймурза ғ.т.б.);

-ет қосымтасы адам атларында өнимли емес. Ол гейпара жағдайларда ет феиили менен омонимлик қатнасқа ийе болады: Есет: ес (биринши компонент) +ет(афф.) Есет: (биринши компонент)+ет (феиил), Бекет: Бек (биринши компонент)+ет (афф), Бекет: (биринши компонент)+ет (ф), Жәмет: Жәм

(биринши комп.)+ет (афф.), Жәмет: Жәм (биринши комп.)+ет (ф) җ.т.б.;

-к, -ақ, -ек аффикслери қарақалпақ тилинде адам атларын қысқартыўда қолланылып, киширәйтиў ҳәм еркелетиў мәнисин береди. Бул аффикслер ҳаял-қызларға байланыслы атларға қарағанда ер адамлардың атларында өнимли қолланылады: Айтақ, Пердек, Пирек, Сейтек, Дәўек, Қудек, Төлек, Мырзек, Аллақ, Досақ, Қосақ, Дүйсек, Бийсек, Берлақ, Сейтақ, Жумек, Мәдек, Оразақ, Жапақ, Аллақ (ер адамларға байланыслы); Жумақ, Гүлсақ (ҳаял-қызларға байланыслы);

-н, -ан, -ен, аффикслери де қарақалпақ тилинде адам атларының қурамында киширәйтиў ҳәм еркелетиў мәнисин аңлатып, қысқартып айтыўда пайдаланылады. Бул аффикслер де ер адамлардың атларында өнимли қолланылады: Аллан, Бәўен, Бердан, Әжен, Тәжен, Жуман, Қайпан, Хожан, Нызан, Өтен, Рзан, Сәден, Әбен, Әйтен, Әлмен, Бабаш, Бекан, Бәўен, Мәден, Мырзан, Хошан, Нуран, Досан, Дүйсен, Қуден, Қулен, Дәўлен, Төрен, Турдан җ.т.б.

б) Эмоциональ характердеги сөзлердиң қосылыў усылы.

Қарақалпақ тилинде тай аффиксоиды адам атларының соңына жалғанып, еркелетиў мәнисинде келеди. Бул аффиксоидты А. Гуламов «тай» (қулын) сөзи менен байланыслы деп қарайды¹. Ал монғол тилинде «тайлаг» сөзи төрт-бес жасқа шкемги еркек түйени аңлатады². Ҳақыйқатында, бул сөзди баланы «тайға» салыстырыў арқалы адам атларының атына жалғанып, еркелетиў мәнисин беретуғын аффикске айланған деп қараўға болады. Бул аффикс ер адамларға байланыслы атларда өнимли қолланылады: Амантай, Ертай, Нуртай, Жолтай, Қаратай (ер адамларға байланыслы); Сантай, Гүлтай, Ултай җ.т.б. (ҳаял-қызларға байланыслы);

-әкә// -еке аффиксоиды қарақалпақ тилинде адам атларының қурамында җүрметлеў мәнисин береди. Биз бул аффикстин шығыў төркинин тилимиздеги туўысқанлық терминлерин аңлататуғын «әке» ямаса «үке» сөзлери менен бир деп қараймыз. Қарақалпақ тилинде -әке, -ске- аффиксоиды адам атларының қысқарған түринс жалғанады ҳәм ер адамларға байланыслы атларда өнимли қолланылады: Сәке, Тәке, Айеке, Дәўеке, Досеке, Сәйеке, Мәтеке, Пиреке җ.т.б.;

1 Гуламов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АУД. Ташкент. 1955, 22-б.

2 Монгольско-русский словарь. М., 1957, 385-б

-ай аффиксоиды шығысы жағынан аспан денеси «ай» сөзинен алынған болуы мүмкін. Бул пикирди Р. Кунгуровта тастыйықлайды.¹ Қарақалпақ тилинде ол ерлерге хэм хаял-қызлардың атларында еркелетиў мәнисинде келеди: Абылай, Жолай, Хошай, Досай, Қосай, Насырай, Сейтай ғ.т.б. (ер адамларға байланыслы); Алтынай, Гүлай, Гүмисай, Еркинай, Қурбанай, Үмитай, Толғанай ғ.т.б. (хаял-қызларға байланыслы);

-бай сөзи қарақалпақша адам атларының құрамында жүдә өнимли қолланылады. Бул сөз дәслеп адамның жәмийеттеги аўқалын аңлатып келген, ал соңын ала дәслепки мәнисин жоғалтып, адам атларының құрамында еркелетиў мәнисинде аффикслик хызметке өткен: Батырбай, Ақылбай, Муратбай, Жақсыбай, Жеңисбай, Сабырбай, Турғанбай, Дәўлетбай ғ.т.б.;

-бий, -бег сөзлери 1917 жылларға шекемги дәўирдеги ел басқарыўшы адамлардың әмелин аңлатып, сол адамлардың атларына қосылып айтылған хэм хәр қыйлы хызметлерди атқарған. Бул еки сөздиң шығысы бир деп жуўмақ шығарыўға болады. Мәселен, А. Гафуров «Бурынғы Турция империясында бей үәлаятты басқарған, ал «бейлербей» түркшеден аўдарғанда «бейлердиң үстинен бей» дегенди аңлатып, генерал-губернатор сыяқлы болған»²—деп көрсетеди. Буннан бей, бейлербей сөзлериниң бурын тилимизде қолланылған «бег», «беглербег» сыяқлы сөзлер менен жақынлығы сезиледи.

Хәзирги ўақытта «бий», «бег» сөзлериниң дәслепки мәниси жоғалған, ол адам атларында еркелетиў мәнисиндеги аффикс хызметин атқарады: Мәдиярбек, Муратбек, Ағабек, Атабек, Беглербек, Юсипбек (ер адамларға байланыслы); Гүлбий, Улбек, Палбий, Улбий (хаял-қызларға байланыслы). Соның менен бирге тилимиздеги адам атларының құрамындағы «бег» (князь) сөзиниң субъектив баҳа формасын аңлатпайтуғын «бек» (крепкий) омонимлик сыңарының бар екенлигин ядтан шығармаўымыз керек: Бектурсын, Турдыбек, Турсынбек, Баўбек (баўы бек) ғ.т.б.;

-бийби// -бийке сөзлери бурын бийдиң, бектиң қызы ямаса хаялы деген мәнени аңлатқан,³ ал хәзирги ўақытта тилимиздеги хаял-қызлардың атларының құрамында еркелетиў мәнисин

1 Кунгуров Р. Субъектив баҳо формалариниң семантик ва стилистик хусусиялари. Тошкент, 1980, 132-бет.

2 Гафуров А. Лев и Киарис (О восточных именах). М., 1971, 63-бет.

3 Кононов А. И. Грамматика современного узбекского языка. М—Л, 1960, 72-бет.

береди: Айбийби, Жанбийби, Рэбийби, Дәўлетбийке, Жақсыбийке, Мырзабийке, Палбийке, Улбийке, ҫ.т.б.;

-гүл сөзи қарақалпақ тилинде ҫаял-қызларға байланыслы адам атларының құрамында еркелетиў мәнисин береди ҫәм өнимли қолланылады:¹ Ажаргүл, Дәнегүл, Зийнегүл, ҫ.т.б. Гейде «гүл» сөзи ерлерге байланыслы адам атларының биринши компоненти болып та келе береди: Гүлмурат, Гүлмырза, Гүлимбет, Гүлман ҫ.т.б.:

-жан ҫәм -хан аффиксоидлары ерлерге ҫәм ҫаял-қызларға байланыслы адам атларында еркелетиў мәнисин аңлатып, өнимли қолланылады: Айтжан, Баўжан, Ахметжан, Сәлимжан, Кәмилжан, Досжан, Назархан, Нәдирхан, Байхан ҫ.т.б. (ер адам атлары); Гүлжан, Наржан, Сәнемжан, Бийбижан, Хүримжан, Гүлимхан, Улымхан, Сулыўхан ҫ.т.б. (ҫаял-қызлар атлары). Ж. Дондуков -хан// -хән, -ган// -гән аффикслериниң бурят тилинде ҫаял-қызлардың атларында ушырасатуғынлығын көрсетеди.² Г. Ц. Пюрбеев қалмақ тилинде -хн түринде Дулахн (дула-жыллы), Амрхн (амр-тыныш, мөмин), Халахн (халжалын) сыяқлы ҫаял-қызларға байланыслы атларда субъектив баға мәнисин аңлатады дейди;³

В. А. Гордлевский -жан қосымтасының түркше, тәжикше, татарша адам атларында келетуғынлығын айта келип: «Турцияда бул қосымта XVI әсирден баслап өнимли қолланыла баслады»,— дейди.⁴

Сондай-ақ тилимизде жан, хан аффиксоидлары нур, ай, қал, базар, жума, сапар ҫ.т.б. сыяқлы сөзлерге жалғанып ерлер ҫәм ҫаял-қызлар атларына ортақ болып та келе береди: Нуржан, Айжан, Қалжан, Базархан, Жумахан, Сапархан ҫ.т.б.

Қарақалпақша адам атларының құрамында -кей қосымтасы да ушырасады. Ол көпшилик түркий тиллериндеги адам атларының құрамында бар. Мәселен, татарша Камилкей, Дәўләткей;⁵

1 Баскаков Н. А. Элемент гүл «роза, цветок» в составе каракалпакских женских имен. — Ономастика Средней Азии, вып. I. М., 1978, 138-143-б.

2 Дондуков Ж. Аффиксальное словообразование частей речи в бурятском языке. Улан-Удэ, 1964, 19-б

3 Пюрбеев Г. Ц. Дифференциальные признаки женских и мужских личных имен калмыков. Ономастика Поволжья. Вып. 2. Горький 1971, 59-б

4 Гордлевский В. А. Был ли гурецкий султан халифом? — Известия отделения общественных наук. Изд-во АН Таджикской ССР, Сталинабад, 1954, 17-б.

5 Сатгаров Г. Ф. Антропонимия Татарской АССР. АКД. Казань, 1975, 39-б.

қырғызша Қаникей,¹ башқұртша Миңқай, Мырзакай, Ханкай, Ханыкай, Аюкай² ғ.т.б. Бундай адам атларын қарақалпақ классик шайыры Әжинияз шығармаларында да гезлестиремиз:

Майпозда - Узилдик, Қаникей билэн,
Қыпшақта биз билдик Тыникей билэн,
Қанлыда Жаңыл қыз Қуникей билэн,
Булардың бәршеси сендин садаға.

Н. А. Баскаков қарақалпақ тилиндеги киширейтиўши, ерке-летиўши -қай қосымтасын ҳай деген таңлақ сөзден пайда болған деп болжайды.³

А. Н. Кононов бул пикирдиң исснимсиз екенлигин айтады⁴. Р. Кунгуров - қай қосымтасы өзбек тилинде киширейтиў мәни-синдеги қосымта деп қарайды.

Меншикли адам атларында ушырасатуғын - кай,-кәй,-кей қосымталары бизиң пикиримизше шығысы бойынша дәслеп мәнили сөз болып, соңынан бай, бек, хан, гай, сыяқлы аффиксоидлық хызметке өткен болыўы керек, себсеби бул қосымта меншикли адам атларының дәслепки компонентинде де ушырасады: султан Иззетдин Кейкавус, султан Алаэддин Кейкубал.⁶

Әййемги түркий тиллеринде кей-беккем, мықлы⁷ тунгус-маньчжур тиллеринде кай-гул⁸ деген мәнилерди аңлатқан. Парсы тилинде кей-патша,батыр, қаҳарман, кийа-мырза, батыр, қаҳарман⁹ сыяқлы мәнилерди билдиреди. Келтирилген мысал-лардағы беккем, мықлы, гул,патша,батыр, қаҳарман, мырза мәнисиндеги сөзлердиң барлығы да меншикли адам атларының турақлы компоненти бола алады. Демек, меншикли адам атларындағы кей парсы тилинен келип кирген болса керек. Ол

1 Оразбаева Б.О. О собственных именах в эпосе "Манас". -Ономастика Средней Азии, вып. 2. Фрунзе,1980, 67-б

2 Қусимова Т. Х. Древнебашкирские антропонимы. АКД Уфа, 1975, 42-б.

3 Баскаков Н. А. Каракалпакский язык.т. II, ч.1, Фонетика и морфология. М.1952, 179-б.

4 Кононов А. Н.Грамматика современного узбекского литературного языка. М., 1960, 128-б.

5 Кунгуров Р. Субъектив баҳо формаларнинг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980,83-б.

6 Гордлевский В.А. Избранные сочинения.т.1.М., 1960, 86-б.

7 Древнетюркский словарь.Л., 1969, 294-б.

8 Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Л.,1975, 361-б

9 Персидско-русский словарь.М.,1953, 414-б

улыўма Ҳинд-Европа тиллерине ортақ десек те қәтелеспеймиз. Л.Блумфильд немисше кайзер сөзи император деген мәнини аңлататуғынлығын айта келип, орысша царь сөзи латынша қайсар сөзинен алынған деп көрсетеди.¹ Улыўма алғанда, кей сөзи ертеде Ҳинд-Европа тиллеринде дәслеп мәнили сөз болып, түркий тиллерине, соның ишинде қарақалпақ гилине, меншикли адам атларының дәслеп бир компоненти сыпатында енисип соңынан бай, бег, хан ғ.т.б. сыяқлы аффиксоидқа айналған.

Солай стип, қарақалпақ тилинде адам атларының қурамында киширейтиў қәм еркелетиў мәнисине ийс аффикслер қәм аффикслик хызметтеги сөзлер көплеп ушырасады.

ҚОСПА МЕНШИКЛИ АДАМ АТЛАРЫ

Қарақалпақ тилиндеги қоспа меншикли адам атларының қурамында атлық, келбетлик, санлық, рәуиш, фәйил қәм айырым алмасық, көмекши қәм модаль сөзлердин де ушырасатуғынлығын көремиз. Бул сөз шақаплары қоспа меншикли адам атларының қурамында өз-ара келисиў, басқарыў, изафет қәм жупкерлесиў арқалы байланысады. Олардың арасында сөз жасаўшы қәм сөз өзгертиўши аффикслер де болады.

Қарақалпақ тилиндеги қоспа меншикли адам атларын морфологиялық қурылысы бойынша төмендеги модельлерде көрсетиўге болады:

1. Атлық + ҳәр қыйлы сөз шақаплары:

1. *Атлық (түбир)+атлық (түбир/*: Гүлнур, Гүлжан, Гүлсәўле, Гумисбай, Ғарғабай, Данабай, Дәнехан, Дәрьябай, Дәстегүл, Дәўлетмурат, Жулдызхан, Жүзимгүл, Лалагүл, Нуржәхән, Ордабай, Полатбай, Сырғагүл, Төремурат, Хожабек ғ.т.б.

2. *Атлық (түбир)+атлық (афф)*: а) *атлық (түбир) +атлық (тартым жалғау)*: Гүлайым, Ҳинжайым ғ.т.б. б) *атлық(түбир)+атлық (келбетлик жасаўшы қосымта)*: Есбаўлы; в) *атлық+атлық (субъектив бақа формалары)*: Гүлзәбийраш, Айханша, Гүлайша, Дәўлетбийке, Қалбийке, Оразбийби ғ.т.б. г) *атлық +атлық (орын сеплигиниң жалғауы)*: Гүлайда ғ.т.б.

3. *Атлық (афф)+атлық (афф)*: а) *атлық(тартым жалғауы)+атлық (субъектив бақа формалары)*: Назыбийке, Айымгүлше,

¹ Блумфильд Л. Язык.Перевод с английского Е.С.Кубряковой и В.И.Мурат.М., 1968, 469-б.

Ханымбийке ҫ.т.б; б) атлық (келбетлик сөз жасаушы қосымта) + атлық (субъектив баға формалары): Нурлыбийке, Татлыбийке, Шашлыбийке ҫ.т.б.в) субъектив баға формалы атлық + субъектив баға формалы атлық: Бийбайша, Бийбиханша; г) атлық (субъектив баға формалы) + атлық (тартым жалғауы): Бийбайым, Ханшайым ҫ.т.б.

4. Атлық (түбір)+келбетлик (түбір): Хансулыұ, Жансулыұ, Есқара, Ерсары, Елқара, Дауқара, Досқар, Айжарық, Гулшийрин, Гүлсары (Гүлшәри), Гүлсәнем ҫ.т.б.

5. Атлық (афф)+атлық (түбір): а) атлық (атлық жасаушы қосымта)+атлық (түбір): Аймангүл, Жолдасбай, Қойшыбай, Отарбай, ҫ.т.б. б) атлық (келбетлик жасаушы қосымта)+атлық (түбір): Айдайгүл, Улдайгүл, Қаллыгүл, Қарлыбай, Қаллыбек, Қутлымурат, Меңлибай, Нурлыбай, Жарқынбай, Жарқынай, Тастайбек ҫ.т.б.в) атлық (субъектив баға формалы)+атлық (түбір): Ханшагүл, Улшагүл, Айшагүл, Ханшайым, Нуранбай ҫ.т.б.: г) атлық (тартым жалғауы)+атлық(түбір): Пиримжар, Пирияр, Улымхан, Айымгүл, Алламжар, Бахтыбай, Елибай, Жанымқыз, Жаныбек, Ханияр, Төрөмжар ҫ.т.б. д) атлық (көплек жалғауы) + атлық (түбір): Беглербек, Айларгүл, Қызларгүл, Қызлархан ҫ.т.б.: ж) атлық(сеплик жалғауы)+атлық (түбір): Айдангүл, Улданай, Айдахан ҫ.т.б.

6. Атлық (түбір)+фейил (түбір): Досет (Дошет), Есбол, Нурбол, Қаржаұ ҫ.т.б.

7. Атлық (түбір)+фейил (афф): а) атлық (түбір)+фейил (келбетлик фейил қосымтасы): Есболған, Дәметкен, Улбоған, Досберген, Айберген, Айтуұған, Алламберген, Қудайберген, Айтуұар, Таңатар, Избасар ҫ.т.б.; б) атлық (түбір)+фейил (буйрық мейил қосымтасы): Айбосын, Улбосын, Жанбосын, Балбосын, Ербосын ҫ.т.б. в) атлық (түбір)+фейил (өткен мәхәл III бет формасы): Досберген, Байрамгелди, Алламберди, Хожагелди, Жумагелди, Қудайберген ҫ.т.б. г) атлық (түбір) + фейил (атауыш фейилдің қосымтасы): Жантөлеу, Айтөлеу ҫ.т.б.

8. Атлық (афф)+фейил (афф). Бунда биринши компонент тартым жалғаулы, екінши компонент келбетлик фейил формасында (Емберген (Ийемберген), Алламберген, Хожамберген ҫ.т.б.) келеди. Сондай-ақ биринши компонент тартым жалғаулы, ал екінши компонент фейилдің өткен мәхәл формасында III бетте (Емберди, Хожамберди, ҫ.т.б.) келетуғын жағдайларда ушырасады.

II. Келбетлик+хәр қыйлы сөз шақаплары

1. *Келбетлик (түбир)+келбетлик*: Ақсулыў, Ақсары ғ.т.б.
2. *Келбетлик (түбир)+атлық (түбир)*: Қарасай, Қарамырза, Қарамурат, Қаракөз, Қаражан, Қарабек, Қарабай, Жаңабай, Жақсымурат, Жақсыгүл, Жақсыбийке, Жупаргүл, Улығбек, Сулыўшаш, Сарыбай, Қарашаш ғ.т.б.
3. *Келбетлик (түбир)+атлық (афф)*: Ақбалдай, Сулыўбийке, Сарыбийке, Жақсыбийке (субъектив баға формалы) ғ.т.б.
4. *Келбетлик (афф)+атлық (түбир)*: Ақманбай, Ақшагүл ғ.т.б.

III. Санлық+хәр қыйлы сөз шақаплары

1. *Санлық (түбир)+атлық (түбир)*: Жетписбай, Жүзбай, Жүзмурат, Қырықбай, Мыңбай, Алтыбай, Жетибай, Сегизбай, Тоғызбай, Сексенбай, Тоқсанбай ғ.т.б.
2. *Санлық (афф)+атлық (түбир)*: Бесимбай, Беслигүл, ғ.т.б.
3. *Санлық (түбир)+фейил (афф)*: Мыңжасар.

IV. Рәуиш+хәрқыйлы сөз шақаплары

1. *Рәуиш (түбир)+атлық (түбир)*: Узақбай, Хошбай, Желбек, Жайхан, Есемтемир, Есенул, Молтилла ғ.т.б.
2. *Рәуиш (түбир) + атлық (афф)*: Есенбийке.
3. *Рәуиш (афф) + атлық (түбир)*: Бостанбай, Шыныбай, Алғабас, ғ.т.б.
4. *Рәуиш (түбир)+фейил (афф)*: а) *рәуиш (түбир)+фейил (келбетлик фейил формалы)*: Узақберген, Жайтуўған, Бектурған, Расберген, Хошетер ғ.т.б. б) *рәуиш (түбир)+фейил (буйрық мейил формалы)*: Көпжүрсин, Бекбосын, Бектурсын ғ.т.б.; в) *рәуиш (түбир) + фейил (өткен мәхәл III бет)*: Бектурды, Бекберли, Амангелли, Есенгелли ғ.т.б.; г) *рәуиш (түбир)+фейил (атауыш фейил қосымтасы)*: Бектилеў.

V. Фейил+хәр қыйлы сөз шақаплары

1. *Фейил (түбир) + атлық(түбир)*: Жаңылхан, Жаңылай, Жайнагүл, Төлебай, Сайрахан, Сағынбай, Берләўлет, Тоқтабай, Тоқтаполат, Тоқтагүл, Туржан ғ.т.б.

2. *Фейил (афф)+атлық(түбір)*: а) *фейил(атлық жасаушы қосымталы)+атлық(түбір)*: Қонысбай, Қонақбай, Ағысбай, Жеңісгүл, Қуыанышбай, Қашқынбай ғ.т.б. б) *Фейил (келбетлік фейил формасы)+атлық(түбір)*: Турғанай, Турғангүл, Турғанбай, Турғанғәлий, Гүзербай, Өсербай, Тоқтарбай, Өткербай ғ.т.б.; в) *Фейил (тилек менш қосымталы) + атлық (түбір)*: Жүрсинбек, Тұрсынғалий, Тұрсынай, Тұрсынбай, Қойсынғүл, ғ.т.б.; г) *Фейил(хал фейил қосымтасы)+атлық (түбір)*: Тилепбай, Өтепбай, Өтебай, Өтехан, Аяпбай, Төлепбай, ғ.т.б.; д) *Фейил (өткен махал формасы)+атлық (түбір)*: Бердинияз, Бердияр, Бердибай, Қондыбийке, Тұрдынияз, Тұрдыбай, Бердиғалий, Бердиқал, Бердимурат, Тұрдымурат, Тұрдыхан, Тойдыхан ғ.т.б.; е) *Фейил(өзлік дәреже формасы)+атлық (түбір)*: Дүзелбай, Қуралбай, Оңалбай, Сүйінбай, Теңелбай ғ.т.б.; ж) *Фейил (шериклік)+атлық(түбір)*: Жалғасбай, Жарасбай, Таласбай ғ.т.б.; з) *Фейил(атауыш фейил қосымтасы)+атлық (түбір)*: Сайлаұбай, Сайлаұхан, Тилеұнияз, Тилеұмурат, Тилеұхан ғ.т.б.; и) *Фейил (болымсыз түрі)+атлық (түбір)*: Өлмесхан, Таймасбек.

Қарақалпақша меншикли адам атларының құрамында атлық, келбетлік, фейил, санлық, рәуишлер кең қолланылған. Сондай-ақ алмасық + атлық (Хәммегүл), модаль сөз + фейил (Барболсын) түріндегі адам атлары да ұшырасады. Бірақ бұндай адам атлары өнімлі емес.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ МЕНШИКЛИ АДАМ АТЛА- РЫНЫҢ ТАРИЙХЫЙ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ХӘМ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

1. Тарийхый-этнографиялық өзгешеликлер

Адамзат жәмийетинде нәресте тууылғаннан кейинги ең әҳмийетли мәселелердин бири оған ат қойыу болып есапланады. Атсыз жәмийет ҳаққында сөз болудың өзи мүмкин емес. Айырым Арқа Сибирь халықларында ат хәм руух бир деп қаралады. Жаңа Гвинеяда жасаушы бир қәуим, скинши бир қәуимди қырып атырып адамлардан: —Атың ким? Атыңды айт! —деп бирим-бирим талап қылады скен. Буған себеп адамға қойылатуғын аттың жетиспеушилиги қусайды. Олардың да түсиниги бойынша қаншама ат болса, соншама жан, руух болады¹.

Әййемги түркий қәуимлери, европалылар сыяқлы тууылғанынан баслап өмириниң ақырына шексиз бир меншикли атты турақлы түрде ийедемген. Түркий халықларда адам атлары олардың жәмийеттеги социаллық жағдайларына байланыслы қойылып, бала гезинде лақап, жигитлик шағында дәреже, ересек адамларға атақ меншикли ат есабында берилген².

Хәзирги қарақалпақша адам атларының қурамында әййемги дәуирлердеги түркий халықларының исеним хәм уғымларға байланыслы болған тил қатламлары көплеп ушырасады. Ерте дәуирлерде олар тәңир, ай, жулдыз, тау хәм теңиз сыяқлы хәр

1 Пиконов В. А. Задачи и методы антропонимики. —Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, 33-б.

2 Гумилев Л. П. Древние турки. М., 1967, 90-б.

қыйлы аспан денелерине тәбиат көринислерине ҳәм сондай-ақ ҳайуанатларға да сыйынған.¹ Буған түркий қәуимлери ҳаққындағы айырым тарийхий китаплардағы, мәселен, Оғузханның үлкен балаларына Күн, Ай, Жулдыз, ал киши балаларына Көк, Тау, Теңиз деген атлардың қойылғанлығы айқын мысал бола алады.² Бул атлар ҳәзирги қарақалпақ тилинде Тәңир-берген, Күнтолы, Айжарық, Жулдызхан, Таумурат, Теңизбай сыяқлы қоспа меншикли адам атларының қурамында жиий қолланылады.

Жоқарыда айтып өткенимиздей, қарақалпақша адам атларында ески исенимлердің бири-ҳайуанатларға ҳәм қусларға сыйыныушылықтың да излери көринеди. Ҳәзирги уақытта унамсыз тип сыпатында сүүретленип жүрген «қасқыр» ямаса «бөри» әйемги түркий халықларының сыйыныушы күши, хүрметли қорғаушысы есабында танылған. Бөри, қасқыр VI әсирлерде өмир сүрген түркий халықларында үлкен мәниге ийс болған. Қытай авторларының көрсетиуинше, «хан» ҳәм «бөри» (қасқыр) сөзлери синоним деп қаралған. Түркий қәуиминин дәслепки басқарушы ханының аты да Ашина (А—қытай тилинде хүрметлеуши префикс Шоно (Чоно-монғолша «қасқыр»)³ бөриге байланыслы қойылғанлығын көрсемиз. Ҳәзирги қарақалпақша адам атларының қурамында усы тақылсттеги ҳайуанатларға ҳәм қусларға байланыслы Бөрибай, Арыслан, Барыс, Бүрkitбай, Қарлығаш, Қаршыға ҳ.т.б. сыяқлы адам атлары көплек ушырасады.

Бундай атлар ерте дәуірлерде исеним ҳәм уғымларға байланыслы қойылып келген болса, ҳәзирги уақытта ата-ананың нәрестеге бөлған тилегин, баланың тууылған уақтың ҳ.т.б. белгилерди билдиреди. Мәселен, Айжарық, Күнтолы атлары нәрестениң жүзи айдай, күндей, жарқырап турсын деген тилегин ямаса баланың түнде ямаса күндиз тууылыуына байланыслы уақтың, Таумурат—таудай бийик мәртебели болсын деген тилекти, Арыслан, Барыс, Бүрkitбай атлары бала қайтпайтуғын, ғайратлы болсын деген тилеклерди билдиреди. Қарақалпақ классик шайыры Бердақтың әкесиниң аты да қусларға байланыслы Ғарғабай деп аталған. Бул тууралы ол: «Атым—Бердақ, әкем—Ғарға, сөз келеди зордан-зорға»—деп жазады. Тарийхий әдебиятлардан әйемги түркий халықларының

1 Гумилев Л. Н. Древние тюрки. 76-86-б.

2 Кононов А. Н. Родословная туркмен, сочинение Абу-л-гази хана хивинского. М.-Л., 1958-48-б; Шербак А. М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959. 29-31-бетлер.

3 Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М., 1967, 23-б.

қурамында ғар-рға-пур қауиминин аты белгили. Бул ат ғар-рға-қарға (түркий)—ғарға, пур (парсыша)—бала деген еки сөзден турады. Әлбетте, ғарға—қуслардың ишинде ең узақ өмир сүретуғын қуслардың бири Сонлықтан бул ат сол адамның узақ жасауы ушын, өмири узақ болсын деген тилек пенен қойылған болдуы итимал.

Тилимиздеги адам атлары тәбияттағы болып атырған ҳәр қиылы ҳәдийселерге, қубилысларға, халқымыздың әрман-тилеклерине, исеним ҳәм уғымларға, ырым ҳәм үрп-әдетлерге ҳ.т.б. себеплерге байланыслы қойылып келген. Мәселен, шаңарақ ағзасының кеткен жағынан аман-есен келиуине байланыслы сол шаңарақта тууылған балаға Амангелди. Есенгелди, жауынбай. қарлы күни тууылғанларға Жамғырбай, Қаржаубай, Қарлыбай. «ел үстине ел көшип келди» деп Елгелди усаған атлардың қойылуы сол уақыттағы уақыяларға байланыслы болған.

Қарақалпақ антропонимлеринде көзге түсетуғын нәрсе—бул ырым ҳәм үрп-әдетлерге байланыслы атлар болып есапланады. Бундай атлар тек қарақалпақларға емес, басқа дүнья халықларында да кең таралған. Мәселен, Иран халқында, егер бир адам ауырса, оның атын өзгертиу аркалы көзден, әжел дузағынан алжастырып аман алып қалуға болады деп есапланған. XVII әсирде өмир сүрген Иран Шахы Сафи узақ дауам еткен кеселеге шатылады. Хәттеки сол уақыттағы атақлы тәуиплер оның кеселинің дауасын таба алмайды. Шахтың жұлдыз санаушылары ойласа отырып: «Қандай да бир қараматлы күш шахымызға ауырыу жиберип тур. сонлықтан оның атын өзгертсек, ол алжасады» деген нийет пенен шахқа атын өзгертиуди усынады. Иран шахы Сафи бул усынысты мақул деп есаплайды ҳәм салтанатлы жағдайда Сулайман деген атты қабыл етеди. Солай етип, Иран шахы Сафи ҳәм Сулайман деген атлар менен тарийхта белгили¹. Сондай-ақ XII әсирдин басында Хорезмнің шахы Атсыз деген адам болған². Хорезмнің шахы Кутбетдин Мухаммед (Атсыздың әкеси) баласының атын Атсыз қойыуының себеби дәслепки балаларының шетней бериуинен келип шықса керек. А. В. Суперанская орыс тилинде жағымсыз сөзлерден алынған Горе (қайғы, ҳәсирет), Неудача (сәтсиз, қырсық), Захворый (ауырыу), Мертвый (өли, жансыз), Грязнуха (иплас, патас, пасманда) ҳ.т.б. сыяқлы меншикли адам атларының тәбияттан тыс қәхәрли күштен сақлау

1 Гумилев Л. Н. Древние турки. М, 1967. 162-б.

2 Гафуров А. Лев и Кишарис (о восточных именах) М., 1971. 7-б.

3 Сонда, 8-б.

мақсетінде, ырым ретінде қойылған, орыстарда сондай-ақ бұл атлар семьядағы балалар шетней бергеннен кейін қәжәрли рууқларды қууыу үшін қойылған дейди¹. Мине усы ырымға байланыслы ат қойыу, ат өзгертиу әдети қарақалпақларда да болған. Айырым жағдайларда қәр қыйлы себеплерге байланыслы нәрестелер айы-күни жетпей шала тууылады. Әдетте бундай жағдайларда дийуалға шеге қағып тууылған баланы малақайға салып илдирип қояды қәм оларға Шалабай, Шалахан, Илекер деп ат береді. Бұл атлар ер жеткенге шекем сақланып, соңынан басқа атларға құжетлестирилип өзгертиледи. Айырым жағдайларда дәслепки атлар да құжетлестирилип жибериледи. Сондай-ақ гейпара шаңарақларда тек қызлар тууыла берсе келеси тууылған қызларға ендигиси ул болсын деген нийет пенен Улбосын, Ултууған, Уғылай, Улжан, Улхан, Жаңылай сыяқлы атларды қойыу әдетке айланған. Егер семьяда дәслепки тууылған нәрестелер шетней берсе, келеси тууылғанлардын өмирин тилеп ат қояды. Бұл құбылыс тек қарақалпақларда емес, басқа түркий халықларда да бар: Құ; Турсынбай, Турсынғұл, Турғанбай, Турғанғұл, Өлмесхан, Өлмесек, қ.т.б.; қаз. Тоқтасын, Турсын, өзб. Турған, Улмас, Турсун. түрк. Дурды, Дурсын; қырғ. Тоқто; қумық. Өлмес, Қалсын қ.т.б. Көп балалы шаңарақларда тууылған перзентлердің ең соңғысы, генжеси болсын деп Генжебай, Генжебийке, Тоқтарбай, Тоқтағұл, Тойдық сыяқлы атларды қояды.

Басқа дүнья халықлары сыяқлы, қарақалпақ антропонимлерінде көзге түсетуғын нәрсе—санлықларға байланыслы атлар. Т. Жанузақов қазақ антропонимлерінде төмендеги санлықлардың ушырасатуғынлығын көрсетеди: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000, 10000². Қарақалпақ антропонимлери бойынша жыйналған материалларда жоқарыда көрсетилген санлықлардың айырымлары ушыраспайды. Санлықларға байланыслы қойылған қарақалпақша меншикли атлар сол шаңарақтағы ағзалардың санын, олардын жас өзгешелигин қәм узақ өмир сүриуин билдирип келеди. Мәселен: Бирбарым, Бесим, Беслиғұл, Алтыбай, Жетибай, Сегізбай, Тоғызбай шаңарақтағы балалардың санына қарай; Отызбай, Қырқбай, Елиубай, Алпысбай, Жетписбай, Сексенбай, Тоқсанбай—тууылғанда әкесиниң қәм атасының жасына қарай, ал Жүзбай, Мыңбай, Түменбайлар (монғ. түмен-он мың деген мәниде) баланың өмириниң узақ болуыун тилеп қойылған атлар

1 Сунеранская А. Как вас зовут? Где вы живете? М., Наука. 1964. 29-б.
2 Жанузақов Т. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата 1982. 13-б.

болып есапланады. Егиз тууылған нәрестелерге Егизбай Қосназар, Қосмухаммед, Қостәулет, Қосжан, Йүсип Зылыұша сыяқлы атлар қойылады. Қарақалпақша адам атларының құрамындағы арабша Ақат-бірінші Рауия-төртінші деген мәнилерди аңлатады.

Қарақалпақша меншикли адам атларын қойыудағы үрп-адетлердин бири нәрестениң тууылған уақтын онын аты арқалы белгилеу болып табылады. Бундай атлар төмендеги уақыяларға байланысly қойылады: 1) *күн атына байланысly*: Жумабай, Жумагүл, Сәрсенбай, Сәрсенгүл х.т.б. Гезпара атлар байрам аты менен аталып, нәрестениң қайсы күнде тууылғанлығын аңлатады: Наурызбай, Наурызбийке (21-март); Жеңисбай, Жеңисгүл (9-май); Жаңабай, Тазабай (1-январь); Байрамбай, Байрамгүл (Байрам күндери) х.т.б. 2) *ай атына байланысly*: Сапарбай, Сапаргүл, Рамазан (Ораза айы); Ережеп х.т.б.; 3) *мәусим атына байланысly*: Жазмурат, Бәхәргүл, Гүзберген х.т.б., 4) *жыл атына байланысly*: Жылқыбай, Барыс, Қойлыбай х.т.б.

Қарақалпақ тилиндеги адам атларының көпшилик бөлеги арабша хәм парсыша атлар. Олардың анырымлары панғамбарлардың атлары менен байланысly болып, кандай мәни аңлататуғынлығы соңғы әуладлар ушын түсиниксиз. Мәселен, Мухаммед-мақтаулы деген мәнини аңлатып, қарақалпақша адам атларының құрамында -мә, -мат, -мәт, -имбет, -ымбет хәм мәмбет сыяқлы қысқарған вариантларда гезлесседи: Мәшәрип (Мухаммедшәрип), Мәтназар, (Мухаммедназар), Байымбет, (Банимхаммед), Мәмбеткерим (Мухаммедкәрим) х.т.б. Сондай-ақ Әлий жоқары, Омар-өмирлик, Осман-мәрт, қорықлайтуғын, Рахман-мийримли, Расул-елши, Жалал-бийик, ұллы, мәртебелли, Шарап-аброй, даңқ, ар, намыс, Ахмет-мақтаулы, Мәуленийе, хожа, ұстаз, Шәрип-қәдирли. Салауат-мақтау, алғыс, алланың мириубети, жақсылығы, деген мәнилерди билдиреди. Ерлерге байланысly атлардың құрамында арабша «алла», «лин» компонентлери жиий қолланылады: Алланазар-алланың нәзери, Абдулла-алланың қулы, бендеси, Файзулла-алланың сақийлығы, Насырулла-алланың жәрдемшиси, Сейпулла-алланың қылышы, Шарапатдийин-динниң абройы, даңқы. Салауатдин-динниң алғысы, мириубети, Пахратдин-динниң даңқы, Шәмшетдин-динниң күни х.т.б. Әлбетте, арабша хәм парсыша атлардың бирин диний атлар деп қарауға болмайды. Мәселен, Бахыт, Дәулет, Мурат, Әдил, Қууат, Рахыйма-мийримли, Зухра-жарқыраған, Зәрийпа-жағымлы, Нәдира-сийрек, Жамийла-шырайлы, пәк, таза, Сайёра-тез хәрекет қылыушы жұлдыз.

планета, Әлийма-билімлі, Рәушан-жақтылы, Дилшад-қууанышлы, шарлы, Гүлназ-сәнли, назлы гүл, Гүлнара-анар гүли қ.т.б. сыяқлы атларда халықтың жақсылыққа болған әрман-тилеклери билдирилген.

Бұрынғы советлик дәуірде жәмийетлик өзгерислерге байланысly қарақалпақ антропонимлериниң қурамында жаңа атлар пайда бола баслады. Бул атлар, тийкарынан алғанда, орыс хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден келип кирди. Солай етип, ҳәзирги қарақалпақ тилинде меншикли адам атларын қойыу дәстүринде тек тәриплеу, тилек мәнисиндеги атлар ғана емес, сондай-ақ белгилеу мәнисиндеги атларды қойыу да әдетке айланды. 1917-жылға шекемги меншикли адам атлары тәриплеу хәм тилек мәнисиндеги адам атлары болды. Олардың көпшилиги өз сөзлик қатламнан алынып, мәнилик жақтан негә тийкарланып қойылғанлығы билинип турады. Белгилеу атлары көбинесе басқа тиллик қатламлардан алынып, тийкаргы мәниси анықланбаиды да, тек жасалмалық қәсийетке ийе болады. Бул атларды таңлап аларда олардың қандай мәнили сөзлерден келип шыққанлығы есапқа алынбайды. Мәселен, қарақалпақша меншикли адам атларының қурамында Муазия, Мазия (хәял-қызларға байланысly) атлары ушырасады. Бурят тилинде бул ат «жаман», «ақмақ қатын» деген мәнини билдиреди. Бундай ерси атлар тәриплеу хәм тилек мәнисиндеги атларда да бар. Мәселен қыз балаларға Улбосын, Ултуўған, Тоқташ, Тойдық, қ.т.б., ер балаларға Сатыбалды, Табылды, Құлжан, Қурбан сыяқлы атлардың қойылуы кеуилге қонымлы деп ойлау әлбетте, қыйын. Нәресте ер жеткеннен кейин өз атынан өзи уялмастай болыуы керек.

Улыума алғанда, хәр бир қойылған ат мазмунға сай, халықтың миллий тил өзгешелигин көрсетип, тәрбиялық қәсийетке ийе болып заман ағымына сәйкес қойылса, кеуилге мууалық болар еди. Сол уақытта халықтың ат қойыу мәдениатына әсиресе тил мәдениатына айрықша итибар берилген болады.

2. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атларының лексика-семантикалық өзгешеликлери

Меншикли атлардың өзине тән мәнилерин анықлауда хәр қыйлы, хәттеки қарама-қарсы пикирлер де ушырасады

1 Алдарова М.Б. Бурятская антропонимическая лексика. АКД М., 1979, 17-б. Зимин Ж. А. Имена и фамилии аларских бурят-Бурятские антропонимы и топонимы, Улап-Удэ, 1981, 18-б.

Англияның логик изерттеушісі Джон Стюарт Милль: «Меншикли атлар мәни аңлатпайды. олар затты бір-бірінен айырып көрсету үшін қоюлған таңбалар. белгилер крест сыяқлы. Бул таңбалар аталған заттың сыматы, қасиеті менен байланыспайды. мәни билдирмейді. тәрізлемейді. ал оны тек атайды. Меншикли атлар қеш қандай мәнге иіе емес»,- деген пикирді ортаға таслайды¹.

О. Есперсен Милльдің теориясынан пайдалана отырып меншикли атлардың ғалабалық атлықларға қарағанда белгилі дәрежеде мәни аңлататуғынлығы қаққындағы қарама-қарсы пикирді алға илгерлетеді².

А.Г. Шайхұлов ұсындай қар қыйлы пикирлерді бір-бірі менен салыстыра келіп меншикли атлардың мәнилери тууралы үш түрлі көз қарастың болып келгенлигин көрсетеді: бириншіден, гейпара авторлар (Л. М. Щетинин, О. Жданов, В. Никонов, М. Шарашовалар) меншикли адам атларының мәни хәм түсиниккес иіе екенлигин билдиреді; скиншиден, айырым илимпазлар. мәселен, Е. М. Галкина-Федорук: «Меншикли атлар мәнге де, түсиниккес де иіе емес, олар тек айырым көрсетуші белги»- деп көрсетеді; үшіншіден, А. А. Реформатский, О. С. Ахманова, А. В. Суперанская хәм т.б. меншикли атлардың мәнге иіе, бирақ түсиник пенен байланысы жоқ деп есаплайды.³ Қазирги изерттеушілердің көпшилиги соңғы үшінши көз қарасты қууатлайды.⁴ А. В. Суперанская меншикли атлардың мәнилик өзгешеликлерин анықлауда Дж. Ст. Милль, А. Гардинер, Г. Суит, К. А. Аллендорф, Г. О. Винокур, А. А. Реформатский, В. А. Никонов, А. С. Ахмановалардың айтқан пикирлерин есапқа ала отырып өзиниң тужырымлы көз қарасын билдиреді: «қар қандай меншикли ат қандай да бир мәнге иіе болады. Меншикли атлар түсиниклер менен байланыслы болмағанлықтан, олардың тийкарын түсиниу үшін оның қандай предметке қатнаслы екенин анықлап, ол предметтиң түсиник пенен қатнаслығын биліп, соннан кейин сол конкрет предметтиң қалай аталатуғынлығын анықлау керек»⁵

1 Милль Дж. Ст. Система логики. Силлогический и индуктивный. (перев. с англ.) М., 1914, 15-43-бетлер

2 Есперсен О. Философия грамматики (перев. с англ.) М., 1958, 71-72-бетлер

3 Шайхұлов А. Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. Уфа, 1983, 5 6-бетлер

4 Бондалегов В. Д. Русская аномастика. М. 1983, 15-б; Шайхұлов А. Г. Көрсетілген мийнети, 5-7-б.

5 Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. М., 1973, 262-263-б.

Меншикли аттын, қақықатында да, түсиник пенен байланысы жоқ, деген менен ол белгили бир мәниге ийе болады. Мәселен, Бүркит, Қарлығаш, Тоты, Қаршыға сыяқлы меншикли атларынан оларды бүркит, қарлығаш, тоты, қаршыға сыпатында түсинбеимиз. Адамға Бүркит деп меншикли ат қойыудың себеби ол бүркіттей күшли, илгир болсын деген тилекке, Қарлығаш, Тоты, Қаршыға қойыудағы себеп: қызлар сулыу, минайым, нәзик, кеуилли, пәк болсын деген тилекке байланысы,

В. А. Никонов түркий тилдеріндеги Арслан деген меншикли адам атын семантикалық жақтан «хайуанатларға байланысы» топарға киргизудің орынсыз екенлигин ескертеди. Ол бул аттың қойылыуында ата анасы баланы төрт аяқлы хайуанға теңеп емес, ал арсландай күшли батыл болуын ойлаған деп көрсетеди. Сондай-ақ автор түркменше Тавшан (қоян), алтайша Чычқан (тышқан) сыяқлы атлардың да Арслан менен бирликте «Хайуанатларға байланысы» топарға енгизилиуі қолайсыз деп есаплайды. Солай етип, ол «Аттың семантикасы-ат жасаушы сөздің мәниси арқалы емес, ал сол сөз арқалы атаушының аталған нәрсеге түсиниги арасындағы қатнас»¹-деген жуумаққа келеди.

Әлбетте, бул жерде адам Арслан деп аталғаны менен күшли, батыл болып шықпай, керисинше, нәзик, илкер, қорқақ болып шығыуы да мүмкин. Сонлықтан адамның аты арқалы, оны атаушы сөз арқалы, ямаса сол сөздің қосымша мәниси арқалы солай болады деп түсиниу ретсиз. Мәселен, «Арслан—күшли хайуан»-дегенде биз оны хайуан сыпатында түсинемиз де, «Ерназар-арслан жигит еди» дегенде биз Ерназарды күшли, батыр, қорқпайтуғын, мәрт сыпатында түсинемиз. Бириншиси туура мәниде болады да, екіншиси аұыспалы мәниде.

Соңғы уақытлары ономастлар арасындағы ҳәр қыйлы шешимге ийе болып қиятырған мәселелердің бири—адам атларының классификациясы. Т. К. Кусимова семантикалық жақтан орыс тилиндеги адам атларын А. М. Селищев 19 топарға, белорус тилиндеги адам атларын Н. В. Бирилло 34 топарға, өзбек тилиндеги адам атларын Э. Бегматов 19 топарға бөлип қарағанлығын көрсетеди.² В. А. Никонов, А. Г. Шайқұловлар венгер антропонимист-тюркологы Л. Рашонидин классификациясы бойынша, меншикли адам атларын үлкен үш топарға бөлип,

1 Никонов В. А. Имя и общество М., 1974, 94-95-бетлер

2 Кусимова Б. Х. Древнебашкирские антропонимы АҚД Уфа, 1975, 5-б.

хәр бир топарды адам атларын қойыудағы себеп, бәнге (мотив) байланыслы хәр қыйлы шақапшаларға бөлип қарайды.¹ Түркий тиллериндеги меншикли адам атлары да лексика-семантикалық жактан Л. Рашонидиң классификациясына сәйкес қәлиплескенликтен қарақалпақша меншикли адам атларын да усы классификация тийкарында 3 топарға бөлип қарауды мақул көрдик.

1. Тәриплеу атлары (дескриптив). Бундай атлар тууылған баланың хәр қыйлы жағдайларына тууылған уақтына хәм сол уақыттағы болып өткен уақыяларға, ата-аналар тууралы мағлыуматларға байланыслы қойылады.

1. 1. Баланың айырмашылық белгилери: а) түри-түси: Ақбай, Ақмырза, Қарабай, Қаражан, Қараман, Қаратай, Қарамырза, Сары, Сарыбай, Сарыгүл х.т.б.; б) дене мүшелериниң өзгешеликлери Қалжан, Қалқораз, Қалмырза, Қалнияз, Қалыбай, Қосбармақ, Меңлибек, Меңлимурат, Меңлихожа, Нышан, Нышанбай, Қаллыгүл, Қаллыхан, Қалбазар, Қалбийке, Қаллықыз, Меңли, Меңлибийке, Меңлигүл, Меңлихан, Нышангүл, Ботакөз, Қаракөз, Қарашаш, Шашлы, Шашлыгүл х.т.б.

1. 2. Шанарақ ағзалардың санына байланыслы: а) бала саны Бирбарым, Бесим, Беслигүл, Алтыбай, Сегизбай, Жетибай, Тоғызбай Егизбай, Қосбаўлы, Қосдәўлет, Қосназар, Қосжан, Қосыбай х.т.б. б) ата-аналарының жасы: Отызбай, Қырқбай, Елиўбай, Алпысбай, Жетписбай, Сексенбай, Тоқсанбай х.т.б.

1. 3. Тууылыу жағдайларына байланыслы: а) нәрестениң тууылыу жағдайы: Шалабай, Илекер, Аман, Аманбай, Амангелди, Есен, Есенгелди, Амангүл, Есенбийке, х.т.б. б) анасының жас босаныу, тууыу жағдайы. Бундай атларға қарақалпақ тилинде Жайтууған, Аңсатбай деген атларды киргизиуге болады. олар сиирек ушырасады. В. А. Никонов усындай жағдайларға байланыслы атлардың түркий тиллеринде илимпазлар тәрепинен сөз етилмегенин көрсетеди;² в) тууылыу уақты: Айжарық-нәресте тууылған уақтында ай сүттей аппақ жарық болған, Толғанай, Айтолған, Айтолды (айдың толған уақтында тууылған).

Базар, Базарбай, Базаргүл, Базархан (базар күнлери тууылған), Байрам, Байрамбай, Байрамгүл (хәр қыйлы сәнелердеги байрам күнлери тууылған), Гүзберген (гүзде тууылған).

1 Бул бойынша қараңыз: Никонов В. А. Имя и общество. М., 1974, 96-103-бетлер; Шайхулов А. Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения АКД М., 1978, 190-198-бетлер.

2 Никонов В. А. Имя и общество М., 1974, 96-б.

Бийсен, Бийсенбай, Пийшенбай (пийшемби күни тууылған), Ережеп, Ережепбай, (Ережеп айында тууылған), Жамғырбай (жауын жауып турғанда тууылған), Жазмурат (жазда тууылған), Бәхәргүл, Гүлбәхәр, (бәхәрде тууылған) Жеңис, Жеңисбай, Жеңисгүл (жеңис күни тууылған). Жума, Жумабай, Жумагүл, Жумабийке, Жумахан (жума күни тууылған), Қарлыбай, Қаржау, Қаржаубай (қар жауып турған уақытта тууылған), Айтбай, Айтгүл, Айтмурат, Айтбийке, Айтназар, Айтжан, Қурбан, Қуранбай, Қурбангүл, Қурбаназар, Қурбанбийке, Қурбанбек, Қурбанияз, Қурбаналы (қурбан-хәйт күнлери тууылған), Наурыз, Наурызбай, Наурызбийке, Наурызгүл (Наурыз байрамында тууылған), Рамазан (Рамазан айында тууылған). Сапар, Сапарғалий, Сапарнияз, Сапарымбет, Сапаргүл, Сапархан (Сапар айында тууылған), Сәрсен, Сәрсенбай, Сәрсенғалий, Сәрсенгүл (сәршемби күни тууылған) Таңатар, Таңбай, Таңсулыу, Таңжарбай (таң атып киятырғанда тууылған), Боран, Боранбай, Борангүл, Боранбийке (боранлы күни тууылған), Күнтолы, Күнсулыу, Нурмурат, Нуратдин, Нурнияз, Нурымбет, Нурназар, Нурғалий, Нургүл, Нуржәхән, Нуржамал, Нурзала, Нурсулыу, Нурберген, Сәүле, Сәүлегүл (күнниц нуры, сәулеси түсип турған уақытта тууылған), Света, Светлана (свет, электр шырағы жаңа келип атырған уақытта тууылған), Сайлаубай, Сайлау, Сайлаубийке, Сайлаугүл, Сайлаухан (сайлау күни тууылған) х.т.б.; г) тууылған орнына, мөканына байланыслы: Алғабас, Аралбай, Бухар, Бухарбай, Дәрьябай, Дәукара, Едилбай, Едилбек, Жайлаубай, Жайық, Зайыр, Зайырбай, Мойнақбай, Орманбай, Ордабай, Отарбай, Таубай, Тауасар, Таумурат, Ташкенбай, Теңизбай, Тоғай, Тоғайбай, Төрткүлбай, Үргениш, Үргенишбай, Шымбай, Отаргүл, Отарбийке х.т.б.; д) биринши көринген нәрсеге байланыслы: Қылышбай, Балтабай, Балтанияз, Балтагүл, Найзабай, Орақбай, Сауытбай. Ертеде нәресте тууылған уақытта қылыш, балта, орақ, киндик кесип мақсетинде жумсалған. Найза, сауыт сыяқлы қураллары да тәбияттан тыс қәхәрли руулардың күшин қайтарам деп ссаплап, адамлар оларды тууылған жерге көрсетип илип қойған. Бул атлар соңғы уақытлары қылыштай, балтадай, орақтай, найзадай етकिр, кескир, сауыттай беккем болсын деген тилекти де аңлатады; е) ата-ананың сезимлерине байланыслы: Арзыу, Арзыубай, Арзыухан, Артық, Артықбай, Артықгүл, Асқар, Асқарбай, Әзиз, Әзизхан, Әзийза, Жеткерген, Жубандық, Жубаныш, Жубатқан, Зыят, Зыятбай, Зыяда, Мақсет, Мурат (тилек), Нийетбай, Нияз, (сыйлық) Бахыт, Өтеген, Сүйеу, Сүйиндик, Сағындық, Сүйиниш, Қууандық,

Қууаныш, Таңсық, Тилеу, Тилеулес, Ықлас, Тынышлық, Жақсылық, Шадлық, Айдай, Айша, Айым, Бахыт, Бийби, Гумша, Жипек, Жупар, Инабат, Интизар, Қымбат, Лала, Мийрас, Набат, Перийзат, Үмит, Үмийда, Ханша, Ұасыл, Шийрин җ.т.б. ж) урыу-қәуімге байланысly: Әйтеке, Әреп, (араб) Жәдик, Қоңыратбай, Қытайбек, Қыятбай, Қыпшақбай, Маңғытбай, Мүйтенбай, Қанлыбек, Түркменбай, Қазақбай, Хожабай җ.т.б.; з) тууысқанлық қатнасқа байланысly: Жийен, Жийенбай, Ағабек, Атабек, Бабанияз, Енежан, Атабай, Атанияз, Атажан, Атаназар җ.т.б.

II. Тилек атлары (дезидератив). Бул топарға тууылған нәресте ушын жалбарынуу, жалынуу, арбау, дууа қылыу, сыяқлы дәр қыйлы тилеклерге байланысly атлар киреди. Олар адамнын «сырлы дүнья» менен тиккелей қатнасуына исеним-ликтің нәтижесинде пайда болған.

III. I. Тууылған балаға тилек: а) узақ жас, аманлығын тилеу: Бектурсын, Жанузақ, Жүзбай, Жүзмурат, Көпжасар, Көпжүрсин, Мыңбай, Мыңжасар, Өмирбай, Өмирзақ, Өмирнияз, Турсын, Турсынбай, Турсынмурат, Узақ, Узақберген, Узақбаи, Түменбай, (монғ. түмен-он мың), Өлмесек, Өлмесхан, Турсынай, Турсынгүл, җ.т.б.; б) байлық, бахыт, аброй, уллылық, дарханшылық, табыс тилеу: Байболсын, Бақберген, Бахтыбай, Бахыт, Бахтыгүл, Бахтыбийке, Еркин, Еркинбай, Султанбек, Мырзабай, Беглербек, Әмир, Бахтыяр, Абат, Абадан, Абатбай, Азатгүл, Азамат, Дархан, Дарханбай, Дәулет, Дәулетбай, Дәулетяр, Дәулетбийке, Дәулетнияз, (парсы тилинде нияз-сыйлық, сауға), Ийманбай, (ийманы бай болсын деген мәниде) Қойлыбай, Майлыбай, Қутлы, Қутыбай, Қутлымурат, Қутлыбийке, Тойлыбай, Тоқбай, Хүрмет, Хүрметулла, Рысбай, Рысназар, Рысгүл, Рысбийке, Рысly, Салтанат, Тоғжан, Тоқсулыу, җ.т.б.; в) ер жүрек, батыр, бескем, күшли, өткир болыуына тилеклеслик: Алмас, Арыслан, Арысланбай, Батыр, Бақадыр, Бекполат, Ералы, Ербосын, Ерполат, Өткирбай, Полатбай, Барыс, Тасполат, Тасмухаммед, Тастайбек, Шербай, Шернияз, Шерназар, Шынполат, Шынтемир җ.т.б.; г) қызларға сулыулық тилеу: Ажар, Ажаргүл, Азада, Айгүл, Айдай, Аймекен, Айна, Айнагүл, Айсұлыу, Бийбазар, Бийбисулыу, Гүлрәушан, Гүлсәнем, Гүлшийрин, Нурсулыу, Сулыубийке, Сулыухан, Гөззал, Алмагүл, Анаргүл, Алтынай, Гүмисай, Шолпан, Гәуҳар, Зуҳра, Мерўерт, Хұрзада, Перигүл, Қинжигүл, Рәушан, Зийба җ.т.б.; д) минез-қулық, пәклик тилеу: Ақыл, Ақылбай, Ақылбек, Жайлыбай, Сақый, Дәли, Дәлибай, Дәлихан, Дана, Данабай, Данагүл, Ерке, Еркебай, Еркежан,

Жақсыгүл, Жупар, Назлыгүл, Қасыл, Қасылбийке, Меңри, Меңрибан җ.т.б.

II. 2. Ырымға байланыслы баланың саламатлығын тилеу: а) Бундай атлар нәрестенин суқ көзден, қәхәрли әруақларды алдап-арбау мақсетинде қойылады: Табылды, Сатыпалды, Шалабай, Илекер, Шалахан җ.т.б.; б) қәхәрли әруақларды алдап арбау ушын ата-аналардың тилеклери, мәселен, ендигиси ул болсын деген нийет пенен: Улдәулет, Улдай, Улбосын, Уғылай, Уғылжан, Улжан, Улмекен, Улданай, Улхан, Ултууған, Тойдық җ.т.б.; в) шаңарақтағы нәрестелер шетней бергеннен кейин келеси тууылған перзентиниң аманлығын тилеп: Өлмесек, Өлмесхан, Турсын, Турсынбай, Турсынмурат, Турсынгүл, Турсынбийке, Турсынхан, Турған, Турғанбай, Турғангүл, Турғанбийке, җ.т.б. г) шаңарақтағы тууылған ул-қызлардың жеткиликли бслыуына байланыслы: Тоқтарбай, Тоқтар, Тоқташ, Тоқтагүл, Генже, Генжебай, Генженазар, Генжемурат, Генжегүл, Генжебийке җ.т.б.

III. Бағышлау, арнау атлары (меморатив). Ҳәзирги уақытқа шекем халықтың сана сезиминде сақланып келген өткендеги түсиниклерге байланыслы атамалар җәм тарийхта өз излерин қалдырған белгили адамлардың атларын тууылған нәрестеге естелик ретинде арнап қойуу.

III. 1. Тотем атлары. Тотем атларының меншикли адам атлары ретинде қолланылуы жүдә қурамалы мәселелердин бири. Түркий халықларында тотемизмниң келип шыгыуы урыулық дүзимниң паида болыуы менен тығыз байланыслы. Әйисмги халықлар җәр қыйлы җайуанатларды, қусларды, өсимликлерди, таңбаларды җ.т.б. қубылысларды караматлы күш ретинде танып, оларға җүрмет-изсет пенен қараған җәм соларға сыйынатуғын болған. А. М. Золотарев Сибирь халықларының ишинде 20 қәуимниң усындай жанлы-жаныуарларды, белгилерди, қубылысларды, атап айтқанда айыуды, бүркитти, жолбарысты, барысты, ақ қуу, ғаз, жылан, өгиз, таңба җ.т.б. тотем стип алғанлығын көрсетеди. С. П. Нестеров Орайлық Азия халықларының әйисмги дәуирлерде атқа, сайғаққа, койға, қуланға, сыйырма, қоянға, бүркитке, қасқырма, жолбарысқа, сууынға, ғазға, кийикке җүрмет пенен қарағандылығын җәм олардың сүүретлерин тасқа ойып жазылғанлығын айтады².

1 Золотарев А. М. Пережитки тотемизма у народов Сибири. Л., 1934. 49-51-бетлер.

2 Нестеров С. П. Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск, 1990, 92-104-б.

Э. Бегматов: «Түркий тиллеринде қасқырға байланыслы (Бури, Бүрибой, Бүриой), терекке байланыслы (Ўрмон, Ўрмоноли, Чинорбой, Чинорой), сондай-ақ өсимликке байланыслы (Евшанбой, Ентоқбой) ҳ.т.б. болған тотем атлар жүдә характерли»¹ — деп көрсетеди. Т. Х. Кусимова эйемги башқурт антропонимлеринде тотем атларға байланыслы тийкарғы көзге түсетуғын нәрсе айыу ҳәм қасқырға (Айыуқа, Айыухан, Айыукас, Акбуре, Бурехан, Қашқар ҳ.т.б.) байланыслы атлар скенлигин атап өтеди².

Мине усындай тотем атлар қарақалпақша меншикли адам атларының қурамында да гезлеседи. Мәселен, ҳайуанларға байланыслы (Бөрибай, Бөрихан, Жылқыбай, Марал, Кийикбай ҳ.т.б.). Қарақалпақша Қоблан деген ат эйемги туркий тиллеринде қаплан-жолбарыс³ деген мәнини аңлатса, ал тунгусманьчжур тиллеринде Қоблан-айыу⁴ деген мәниде қолланылады. Сондай-ақ, терекликке байланыслы (Тоғай, Тоғайбай, Орманбай, Жийдебай, Жыңғылбай, Қараман, Шынар, Шынарғүл ҳ.т.б.), қусларға байланыслы Ғарғабай, Қоразбек, Қаршыға, Қарлығыш, Тоты) адам атлары жиин ушырасады.

III. 2. Аллаға, қудайға, тәңирге, пайғамбарға ҳәм олардың саҳабаларының атларына байланыслы, диний уғымды үгитлеуши, сондай-ақ аспан денелерине сыйынуудың пайда болған меншикли адам атлары: Алламберген, Қудайберген, Тәңирберген, Тәңир, Сұлайман, (эйемги еврей тилинде соломон-тыныш, парахат, қозғалған), Ибрайым (эйемги еврей тилинде Авраамхалықтың, елдің әкеси, атасы), Ысақ (эйемги еврей тилинде Исак—күлди, күлген), Яқып (эйемги еврей тилинде) Иаков «изинен жүриуши», қарақалпақша Избасар деген атқа жақынырақ келеди); Юсип (эйемги еврей тилинде Иосиф «көбейсин, көп болсын, қарақалпақша Көбей, Көбейсин деген атқа жақын); Муўса (эйемги еврей тилиндеги Моисей—суудан шығарып алынған бала). А. Гафуров бул атты «мессу» деген сөзден алынып, «бала» деген мәнини билдиреди деп шамалайды.⁵ Исмайыл (эйемги еврей тилинде—алла сениң қыйналғаныңды еситти); Даўыт (эйемги еврей тилинде

1 Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АКД. Ташкент, 1965, 8-б

2 Кусимова Г. Х. Древнебашкирские антропонимы. АКД. Уфа 1975, 9-б

3 Древнетюркский словарь. Л., 1969 421-б

4 Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. т. I Л., 1975, 402-б

5 Гафуров А. Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и иорков М., 1987, 169-б.

сүйикли, сүйген, ашық болған); Ийса (зйемги еврей тилинде— алла сыйлығы, алла қутқарады, алланың қайырқомлығы);¹ Мухаммед (пайғамбар аты, арабша-мақтаулы); Әбубәкир (шәрияр аты, Бәкир—арабша изертлеуши); Омар (шәрияр аты, арабша-өмирлик); Әлий (шәрияр аты, арабша-бийик жоқары); Айша (Мухаммед пайғамбардың ең сүйикли қаялы); Қатийша (Мухаммед пайғамбардың ең биринши қаялы, арабша мәниси «шала тууылған қыз»; Фатийма (арабша-сәмшек сүтинен шыққан, ер жеткен қыз).

III. 3. Тарийхий искерлердің атларына байланыслы: Айдос (XIX әсирдің басында халық азатлығы үшін Хийуа ханына қарсы көтеріліс жасаған 1827-жылы Хийуа ханы тәрәпинен өлтирилген қарақалпақтың бийи); Алпамыс, Қоблан, Шәрияр (қарақалпақ дәстанларының бас қаҳарманлары, батырлары); Әжинияз (шайыр Әжинияз Қасыбай улы), Бердақ (шайыр Бердақ Ғарғабай улы); Әлийшер (уллы өзбек шайыры Әлийшер Науайы); Ерназар (Хийуа ханына қарсы халық азатлығы үшін гүрескен қарақалпақ бийи, 1856-жылы Хийуа ханы тәрәпинен өлтирилди) ғ т.б.

1 Адам атларына түсиник берюде мына китаптан пайдаландық: Библия, Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. М., 1994.

ҚЫСҚАША ЖУЎМАҚЛАР

Қазіргі қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атларын лексикалық құрамы жағынан қар қыйлы тиллик қатламларға ажыратып диахрониялық қам синхрониялық жақтан таллау, олардың морфологиялық қам лексика-семантикалық өзгешеликлерин жән-жақлама изертлесу үлкен әқмийстке ийе. Меншикли адам атларының усундай тил өзгешеликлерин үйрсниу нәтийжесинде төмендегі жуўмақларға келиуге болады:

1. Қарақалпақша меншикли адам атлары бойынша жыйналған материаллар қам солар тийкарында алып барылған илимий изертлесулер келешекте тил тарийхын, халықтың өткендегі үрп әдетин, дәстүрин, мәдениатын үйрсниудин тийкаргы дереги болып хызмет етеди.

2. Меншикли адам атларының лексикалық құрамы шығысы бойынша бир нешше тиллик қатламларға бөлинеди: 1) әйлемги түркий қатламлар; 2) түркий қам монғол тиллерине ортақ қатламлар, 3) басқа тиллерден келип кирген (арабша, парсыша, орысша) қатламлар.

Қарақалпақша меншикли адам атлары лексикалық құрамы жағынан қазіргі әдебий тилде қолланылып жүрген сөзлерден өзине тән айырым өзгешелик белгилери менен парықланады. Атап айтқанда, қазіргі әдебий тилде қолланылмайтуғын әйлемги түркий тилинің лексикалық қатламлары қарақалпақша адам атларының құрамында елге шексә сақланған: Ораз, Тархан, Қаған, Бұдын, Амрақ, Байат қ.т.б. Түркий қам монғол тиллерине ортақ сөзлерден жасалған меншикли адам атларының құрамында әйлемги алтай тиллерине ортақ лексикалық қатламлар бар. Қоттеки айырым тууысқанлық терминлердин қам гейпара антропокомпонентлердин бизиң эрамызға шекемги 3000-5000 жыл бурын әмир сүрген шумер, элам, семит тиллери менен де жақынласатуғынлығы байқалады.

Араб-парсы тиллеринен өзлескен адам атлары қарақалпақ әдебий тилинің сөзлик құрамындағы қолланылыу өрсине қарай еки топарға бөлинеди: 1) қарақалпақ ауызеки сөйлесу тилинде

өнімлі қолланылып жүрген сөзлерден жасалған меншикли адам атлары: 2) қарақалпақ ауызеки сөйлесу тилинде қолланылмайтуғын сөзлерден жасалған меншикли адам атлары.

Орыс тилинен хэм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген адам атлары тилимизде көп емес. Сонғы уақытларда бундай атларды қойуу дәстүри ескирип, олардың орнына жаңа заманға сәй миллий атлар көплеп қойыла баслады.

3. Мүрфологиялық құрамы бойынша қарақалпақша меншикли адам атлары жай хэм қоспа болып келеди. Жай меншикли адам атлары түбир хэм дөренди болып екиге бөлинеди. Адам атларының жасалуында, тийкарынан алғанда, атлық, келбетлик, санлық, рәуиш, фейил, айырым алмасық хэм модаль сөзлер, сөз жасаушы хэм сөз өзгертиуши қосымталар қатнасады.

Меншикли адам атларының морфологиялық құрылысында хәзирги әдебий тилдің құрылысы менен салыстырғанда гейпара өзгешеликлер көринеди, (Мәселен, -мыс// -мис, -кей, лан// -лен сыяқлы грамматикалық формалар хэм т.б.).

Қарақалпақ тилинде айырым меншикли адам атлары қысқарып оларды айтыуды жеңиллестиреу мақсетинде айырым сөзлер, морфемалар, бууынлар түсип қалады хэм гейпара компонентлер сөз басында ямаса соңында айтылмай қалады. Субъектив баға формалы сөзлерден меншикли адам атлары еки усыда жасалады: 1) Аффикация усылы; 2) Эмоционал характердеги сөзлердің қосылыу усылы.

Қоспа меншикли адам атлары хәр қыйлы сөз шақапларының өз-ара биригиуи арқалы жасалады: 1) Атлық хэм хәр қыйлы сөз шақаплары; 2) Келбетлик хэм хәр қыйлы сөз шақаплары; 3) Санлық хэм хәр қыйлы сөз шақаплары; 4) Рәуиш хэм хәр қыйлы сөз шақаплары; 5) Фейил хэм хәр қыйлы сөз шақаплары.

4. Тарийхий-этнографиялық жақтан қарақалпақша меншикли адам атларына эта-ананың тәбияттан тыс күдиретли күшлерге сыйыннушылығы, усыған байланыслы белгили бир ырымға байланыслы ат қойуу жағдайлары көплеп гезлесседи. Сондай-ақ тәбияттағы хәр қыйлы хәдийселерге, қубылысларға, баланың тууылыу жағдайына, түрине, уақтына, белгили бир сәнге, санына х.т.б. байланыслы қойылған дәстүрий атлар көп ушырасады.

Усыған байланыслы меншикли адам атлары лексика-смантикалық жақтан үш топарға бөлинеди:

1) тәриплеу атлары (дескриптив); 2) тилек атлары (десидератив); 3) бағышлау, арнау атлары (меморатив).

Бул жумыста қарақалпақша меншикли адам атларының құрамы және құрылысы лингвистикалық жақтан биринши рет үйренилип отыр. Сонлықтан қарақалпақ антропонимикасында еле ізертлеуді талап ететугын мәселелер көп. Мәселен, меншикли адам атларының диалектлик өзгешеликтери, синоним, омоним атлар, гибрид (аралас) атлар, атлардың синтаксислик өзгешеликтери және т.б. келешекте ізертлениуин күтип турған мәселелер болып табылады.

МАЗМУНЫ

Кирисиў	3
I бап. Қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атларының шығысы бойынша құрамы	7
1. Түркий атлар	12
2. Түркий хәм монғол тиллерине ортақ атлар	15
3. Арабша атлар	19
4. Парсыша атлар	24
5. Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден өзлескен адам атлары	26
II бап. Қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атларының морфологиялық құрылысы	31
Жай адам атлары	32
Түбир меншикли адам атлары	33
Дөренди меншикли адам атлары	34
а) Атлық формалы атлар	34
б) Келбетлик формалы атлар	37
в) Фейил формалы атлар	39
г) Меншикли адам атларындағы сөз өзгертиўши қосымталар	41
д) Қысқарған хәм субъектив бақа формалы меншикли адам атлары	42
Қысқарған меншикли адам атлары	43
Қоспа меншикли адам атлары	50
III бап. Қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атларының тарийхий-этнографиялық хәм лексика-семантикалық өзгешеликтери	54
1. Тарийхий-этнографиялық өзгешеликтери	54
2. Қарақалпақ тилиндегі меншикли адам атларының лексика-семантикалық өзгешеликтери	59
Қысқаша жуўмақлар	68

Орақбай Сайымбетов

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ МЕНШИКЛИ
АДАМ АТЛАРЫ**

"Билим" баспасы
Нөкис—2000

Редакторы Г.Тлегенова
Художниги Е.Бекбергенов
Көрк.редакторы Е.Хожамуратов
Тех.редакторы Т.Махсудова
Компьютерде таярлаган З.Мамбетова

Оригинал-макеттен басығуға рұхсат этилген ўақты 07.04.2000 ж. Форматы 60x84 1/16. Оффсет қағазы. Тір "Times" гарнитурасы. Оффсет усылында басылды. Кегль 10. Көлеми 4,5 б/т, 4,18 шәртли б/табақ, 4,3 есан баспа табақ. Нұсқасы 1000 дана. Буйыртпа №21 бақасы шәртнама бойынша.

"Билим" баспасы, 742000. Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9.

"Алпаринт" МСНУ босмақонасида босилди. Тошкент, X Байқаро, 51